

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

*

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23 - 140.

HARMADIK ÉVFOLYAM.

HARMADIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1894.

TARTALOM.

I. MONTESQUIEU ÉS ROUSSEAU. — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	301
II. LUCRETIUS CARUS. (III.) — <i>Hegedüs Istvántól</i>	309
III. KÖVETKEZETESSÉG AZ ESETLEGESSÉGBEN. — <i>Pászthory Jánostól</i>	332
IV. KOSSUTH ÉS AZ EURÓPAI DIPLOMATIA. — <i>Várnai Sándortól</i>	343
V. AZ IDŐ ELMÉLETE. (III.) — <i>Posch Jenőtől</i>	375
VI. A SOCIOLOGIA A TUDOMÁNYOK SORÁBAN. — <i>Kun Sámuelről</i>	389
VII. IRODALOM. « <i>Archives d'anthropologie criminelle.</i> » — « <i>Revue philosophique de la France et de l'étranger.</i> » — « <i>Revue d'économie politique.</i> » — Bessenyei F.: « <i>Vukovics Sebő emlékiratai. Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből.</i> » — Kolozsváry István és Óváry Kelemen: « <i>Werbőczy István Hármaskönyve.</i> » — Dr. Edvi Illés Károly: « <i>A büntető-törvénykönyv magyarázata.</i> » — Kovács Ferencz: « <i>Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója.</i> » — n-r.	410

—————

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőségét illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

MONTESQUIEU ÉS ROUSSEAU.

— Első közlemény. —

I.

A XVIII. század politikai bölcsekedésének alapvonása: a szabadság eszméjének kifejtése; ¹ célja: a mult előítéletei, ódon hagyományai helyébe az emberi méltóságnak és jognak érvényesítése. Jellemzője a XVII. századdal szemben, mely a hagyományok hű ápolásának, a dolgok megállapított rendje változatlan megtartásának százada — a bizalmatlanság minden, a multból származó tan és elv iránt. Míg a XVII. század philosophjai meg vannak győződve, hogy a világ folyása a legkedvezőbb s azon nincsen semmi változtatni való, hacsak az nem, hogy a királyi hatalmat egy kissé emberségesebben gyakorolják: addig a XVIII. század éppen nincs megelegedve a dolgok rendjével, nem akar ismerni

¹ L. Robert v. *Mohl*: Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften I., III. — *Bluntschli*: Gesch. des allg. Staatsrechts und der Politik. — *Raumer*: Ueber die geschichtliche Entwicklung der Begriffe von Recht, Staat und Politik. — *Vorländer*: Gesch. der philos. Moral, Rechts- und Staatslehre der Engländer und Franzosen. — *Janet*: Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale. — *J. Barthélemy-Saint-Hilaire*: Politique d'Aristote. (Préface.) — *Lerminier*: Introduction générale a l'histoire du droit. — *Caro*: La fin du dix-huitième siècle. — *Bardoux*: Les légistes et leur influence sur la société française. — *Saint Simon*: La liberté politique.

többé feltétlen tekintélyek által szentesített hitvallásokat, mindent kétkedéssel fogad, kritikai bonczkése alá vesz. Nem elégszik meg többé azzal, hogy a dolgoknak ilyen vagy amolyan rendje így volt sok éven át, hanem azt kutatja, hogy valóban úgy és nem másként kell-e lennie. S ha e kritikai munkájában téves, fellengző és veszélyes tanoknak lesz is itt-ott hirdetőjévé, philosophiájának megtisztult, átszűrődött eszméi egy merőben új társadalmi és állami rendnek lesznek megalkotói.

Helyesen állittatik, hogy mindaz, mit a XVIII. század a bölcselkedés és a tettek mezején fölmutatott, a jó és gonosz dolgoknak nagy vegyülékét tárja elénk, melyben a szükség-szerűvé vált rombolások mellett ott találunk sok hiábavaló, sajnálatraméltó pusztítást is. Ezért nem is lehet erről a valójában csak hetvennégy évre terjedő időszakról (1715—1789) valami egységes összhangzó véleményt mondanunk.

A kritikának, az oppositiónak azt a szellemét, mely betölti e nagy századot, s mely az idő folyásával csak mind erősebbé vált, tulajdonképen nem a bölcsészek teremtették meg; ez a szellem, ez az erő megvolt már a közérzésben s megnyilatkozott minden alakban. A századvég koripheusai: Voltaire, Rousseau és Diderot csak élesztgették, szították ezt a szellemet, a nélkül azonban, hogy egymagukban meg tudták volna azt teremteni. Igaz, nem a XVIII. század teremti meg az egyéni vizsgálódást és kritikát; megteremtették már más téren a korábbi idők. A XVI. században az egyéni vizsgálódásnak vetik alá a régi dogmákat a reformátorok, a XVII. században Bacon a természettudományokban, Descartes a philosophiában támadják meg a régi traditíókat s igyekeznek megszüntetni a tekintély régi hatalmát. De csak a XVIII. század általánosítja e rendszert, alávetvén annak az eddigi hitvallásnak és meggyőződésnek valamennyi tárgyát. A tettek terén kitört forradalmat megelőzte az eszmék forradalma és ez volt a valódi forradalom. Mert — mint J. Simon mondja —

az olyan forradalom, mely csak tényekben nyilatkozik, sem oly mélyreható, sem oly tartós eredményű, mint az eszmékben kitört forradalom.¹ Ennek a szellemi forradalomnak kifejezéseként az egész század philosophiájának alapeszméit és foglalatját az egyenlőségnek és szabadságnak az «Assemblée constituante» által alkotott codexe, a «Declaration des droits» adja.

Különös, hogy bár az irányeszméket Franciaország adja az egész század philosophiájának, magának a philosophiának magvai Angolországból plántáltattak át, a nélkül, hogy onnan közvetlenül elterjedtek volna. Mert nem Locke hatása döntő-e Montesquieu-re és Rousseau-ra egyaránt? Amannak a kormányzatról szóló műve ha nem is szüli, de sokban befolyásolja a törvények szelleméről és a társasági szerződésről szóló műveket. Hogy ez az átplántált bölcselkedés oly nagyon és rohamosan elterjedt, ez nemcsak a francia szellem fényes tulajdonainak, a francia szellem ama kiváló képességének, melylyel az új eszméket kifejteni mindig képes volt, hanem főleg e tanok demokratikus voltának volt köszönhető; annak, hogy ők fejtettek ki egy olyan philosophiai rendszert, melynek segélyével a régi kor avult hagyományait meg lehetett támadni és lerakni helyettök egy új rend alapjait.²

A XVIII. századnak szemére is vetik, hogy a mult hagyományait, még a legtiszteletreméltóbbakat is, kivétel nélkül csak megvetésnek tette ki. De ez a philosophia a társadalmi és állami rend eredménye volt, mely el akarta dobni a szolgálai mult minden hagyományát, mert a XV. Lajos alatti Franciaország a maga jognélküli, kiszípolozott népé-

¹ Idézett m. 25.

² *Toqueville*: Démocratie, II. partie, I. 11.

vel, a gyűlölt, privilegizált osztályokkal, csak a szolgaság országa volt.¹

A szellemi föllendülés, mely XIV. Lajos alatt kezdődött meg, XV. Lajos alatt éri el az emberi gondolkodás minden terén tetőpontját. Mindenki philosophiai czélokért küzd, saját elvei szerint iparkodván megváltoztatni a dolgok rendjét, útat törni az emberiség boldogulásának. A tudomány nem állott soha oly elismerésben, mint e korban; egyedül ad hatalmat, befolyást, előtte minden meghajol. A szellem koripheusai közt azonban mégis három név tűnik ki, melyeknek viselői legnagyobb hatást gyakoroltak a korra: Montesquieu, kit a későbbi idő sokkal inkább méltányolt, mint saját kortársai; Rousseau, ki legnagyobb befolyást gyakorolt a korra; és Voltaire, a század eszméinek leghívebb kifejezője, a «század dictatora», ki szellemének élénkségével és nagyságával egyaránt uralkodik. A század legnagyobb politikai philosophjai azonban Montesquieu és Rousseau; az «Esprit des lois» és a «Contrat social» a század szellemi forradalmának nagy eseményei.

Senki nem tagadja, hogy irányeszméikre, azok megvalósítási módjára, rendszerökre nézve épp úgy, mint hatásuk tekintetében nem egy és jelentékeny különbség van a század e két legnagyobb politikai írója közt. Különböző erővel és hévvel törnek eszméik megvalósítása felé, de mintegy természetyszerű mégis a kifejlés a «Lettres persanes»-ból az «Esprit des Lois»-ba és ebből tizennégy év múlva a «Contrat social»-ba.

Az államtudomány rég megállapította Montesquieu érényeit, a politikai szabadság elméletének felállítását, a tudományba a historiai — inductiv módszernek bevitele körül;

¹ *H. Passy*: Des formes de gouvernement et des lois qui les régissent. 263.

tevédeseit egész teljességükben azonban csak újabban tárták fel.¹ És a mint saját kora sem ítélte meg egyformán, úgy az államtudományban ma is meglehetősen különböző méltatásban részesül. Míg a kortársak egy része csak a csodálat hangját ismerte az «Esprit des Lois»-val szemben s a külföldön is mindenütt tekintélyként idézik, addig nem hiányoztak másfelől olyanok sem, kik íróját «bel esprit»-nél egyébnek nem tartották. Maga a század nagy bírálója, Voltaire, egyáltalán nem tartozik bámulói közé; hogy ócsárolhassa, képes őt elferdíteni. A kritikáknak és commentároknak oly végtelen sorozatát pedig még nem idézte elő politikai mű, mint a törvények szelleméről szóló. Ugyanez a helyzet ma is a Montesquieu méltatását illetőleg.² Hatását nemcsak a nagy történeti apparatusnak, melylyel művét kísérte, köszön-

¹ Montesquieu-re és az «Esprit des Lois»-ra nézve lásd még különösen: *Roscher*: Politik. — *Sorel*: Mont. — *U. a.*: L'Europe et la révolution. — *Laboulaye*: Oeuvres compl. de M. — *U. a.* Études sur l'Esprit des Lois. (Revue de droit internat. et de législ. comp. 1869.) — *Gimelle*: Mont. L'Esprit des Lois — Son influence. — *Vian*: Histoire de M. — *Destutt de Tracy*: Commentaire sur L'Esprit d. l. — *Comte*: Traité de législation. — *Schwarcz*: Montesquieu's Erziehung zum Verfassungspolitiker (a tübingeni «Zeitschrift f. d. ges. Staatswissenschaft» 1884. évi 3., 4. és 1886. évi 2. füzetében). — *U. a.*: Mont. und die Verantwortlichkeit der Rätthe des Monarchen in England, Aragonien, Ungarn, Siebenbürgen u. Schweden (1189—1748). — *U. a.*: Elemente d. Politik. — *U. a.*: Mont. elmélete a monarchiai államformáról. — *Coucha*: Az államhatalmak megoszlásának elvei. — *U. a.*: A kilenczvenes évek reformszméi és előzményeik.

² Míg ugyanis honában csak a feltétlen bámulat és elismerés hangján szólnak még folyton a nagy szellemről, a politikai bölcseség mintaképeként tekintvén őt, addig nem hiányoznak éles kritikák sem, kimutatva az orákulumként tekintett író lényeges fogyatkozásait. Így Laboulaye, a M. összes műveinek nagytudományú kiadója, épp oly feltétlen bámulója, mint Vian, a M. akadémiai díjjal kitüntetett életírója, ki M.-nek «igaz» életrajzát és történetét véli adni idézett művé-

heté, hanem annak is, hogy egészen új perspectivákat tárt fel az emberek előtt. Ha kora nem értette meg teljesen, oka tartózkodó tónusa s a nem kis homályosság, burkoltság, melybe gyakran takarta gondolatait. Rá nézve is áll, a mi nem egy lángelmére: hogy teljes dicsőségében ragyogjon, meg kellett halnia. Tizennégy évvel az «*Esprit des Lois*» után jelenik meg a század másik nagy irata, a «*Contrat social*», még nagyobb feltűnést keltve, még nagyobb hullámokat verve az alapjaiban megrendült társadalomban. Rousseau politikájának kétségtelenül más a jelleme, mint a Montesquieu társadalmi és állami elveinek.¹ Ideálja az ősi ember, a természeti állapot. A dolgok mélyére, principiumára még csak ő igyekszik hatni igazán, élesen elválasztván a természetest mindattól, a mi csak emberi önkényes megegyezések eredménye. Igazságainak levezetésében, a traditio félredobásában aztán nem ismer határt. Soha még sejtelve sem volt — mondja J. Simon — a mérséklet erejéről.² Eldobni a hagyó-

ben («... un Montesquieu véritable». I. m. XVI.), de különben sok érdekes adatot tartalmazó művét elfogultan írta meg. Ellenben kemény kritika alá vonja főleg fogycatékos államformatanát, elégtelen összehasonlító alkotmánytörténeti ismereteit nemcsak itt-ott a német államtudományi irodalom, de különösen kitűnő hazai tudósunk, Schvarcz Gyula, idézett műveiben páratlan tudományos apparatussal mutatván ki mindama hiányokat M. elméletében, melyek előtt nemcsak honfitársai, hanem az oly alaposnak hirdetett német tudomány is (Bluntschli) szemet hunytak. Kétségtelen, hogy ma már, midőn a M. nymbusának nincs többé szükége arra, hogy az általa képviselt eszmék érdekében gondosan megóvassék minden elhomályosítástól, a tudománynak feladata a kritika szigorát alkalmazni a még oly megtámadhatlannak hitt nagyságra is.

¹ Rousseau-ra nézve l. *Saint-Marc-Girardin*: J. J. Rousseau, sa vie et ses ouvrages. — *Chuquet*: J. J. Rousseau. — *Brockerhoff*: J. J. Rousseau, s. Leben u. s. Wirken. — *Dcsuoiterres*: Voltaire et Rousseau. — *Venedey*: Machiavel, Mont. u. Rousseau.

² Id. m. 121.

mányt és visszatérni a természethez, mely nem más, mint vizsatérés a joghoz és szabadsághoz — íme philosophiájának foglalata.

Rousseau speculativ állam-philosoph, Montesquieu a tapasztalati, történeti irány követője. Az előbbinek radicalis politikáját hirdető, tanai csalhatatlanságában vakon bizakodó, követelő hangja messze eltér az utóbbinak tartózkodó, megfontolt, mérsékelt irányától. Hatásaikban sem egyformák. Az Anglia alkotmányáról szóló híres fejezetben letett hatalomosztási elmélet épp úgy elterjedt Franciaország határain túl is mindenütt, mint a «Contrat social» szerződési elmélete. Azon világot rázkódtató eseményekben azonban, melyek a század végét betöltik, a Rousseau befolyása érvényesül. Tronchet az Assemblée constituante-ban Rousseaunak az «état de nature» és «état de société» tekintetében felállított tanai által elragadtatva tagadja meg a tulajdon- és örökjogot s a végrendelkezést. Target és Thouret is egyenesen a Contrat social alapján állanak, midőn 1789. július 27-én és augusztus 1-én egy-egy Projet de déclarationnt nyújtanak be. Montesquieu nevét pedig ellenszenvvel emlegetik.¹

Rousseau nagy hatásának oka abban rejlett, hogy a socialis desorganisatio akkor már teljes volt. Egy minden jellem- és akaratnélküli fejedelem, a maitresse-gazdálkodás, mi mellett egy bármily kitünő és erélyes ministerium se lett volna képes érvényesülni s az udvar erkölcsstelensége a főhatalom minden tekintélyét aláásta; a financiák kimerülése, melyen az új adók már mitsen segítenek és a kormányzati önkény egyaránt tetőpontjukat érték el. Ily körülményekből önként következett egy oly mű nagy hatása, mely az elodázhatlan socialis reform szükségét hangoztatá.

Ha Montesquieu és Rousseau politikai bölcselkedése és

¹ L. Lanjuinais nyilatkozatát Bardoux id. m. 293.

hatása sokban elütő épp úgy, mint az irány, melyet képviseltek, mintegy szokássá vált őket a politikai tudományban antagonisták gyanánt állítani egymás mellé. Hogy Montesquieu nem conservatív és Rousseau nem demokratikus a szélsőségig, bizonyára nem állítható. Mégis tanaikban, irányaikban sokkal több a megegyező, közös vonás, ha politikai elméleteket egész részletességökben és tanaik forrásait vizsgáljuk, semhogy a szokássá vált szembeállítás valami nagyon indokolható volna. Sőt mivel a XVIII. század politikai elméletének közös alapvonása van, nem tűnhetik meglepőnek, ha épp főbb elveikben közelebbállóknak látjuk őket. Politikai elméletek közös vonásait forrásaik azonossága világítja meg.¹

¹ Montesquieu és Rousseau politikai elméletének egybevetését és annak kimutatását, hogy (épp úgy, miként az újabb államtudomány, Platót és Aristotelest illetőleg bebizonyítja) a XVIII. században a politikai bölcselkedésnek bizonyos egyetemes jellege észlelhető — *Laboulaye* adja «*Histoire de la science politique*»-jében (tome II. 465—477.), mely a «*Revue politique et littéraire*» (9. déc. 1871.) «*Comparaison des théories morales et sociales de M. et J. J. Rousseau*» című cikkének kivonatos lenyomata. E vázlatos egybevetés azonban csak a főbb elvekre vonatkozik, ennél fogva nem is lép fel a kérdés kimerítésének igényével.

Dr. Balogh Arthur.

LUCRETIUS CARUS.

— Harmadik és befejező közlemény. —

VI.

Még van egy fontos része az Epikuros nyomában oly merészen járó Lucretius művének, mely megérdemli az illő méltatást, mert abban Lucretius bőven és világosan fejté ki a haladás eszméjét. A «de rerum natura» V. könyve a leg-szebb eszméket tartalmazza a modern kor világnézetének egyik sarkalatos tételére: az emberi haladás dogmájára nézve. Az Epicuros tanulmányait Cicero szép kifejezése szerint *conspiratio amoris* fűzte egybe. És míg a szerelem, a házasság iránt ellenszenvvel viseltetnek: a barátság érzelmeit, az emberiség szempontjából művelik, felkarolják. Ciceronál olvassuk (*De fin.* I. XX. 65.): *At vero Epicurus una in domo et ea quidem angusta quam magnos quantaque amoris conspiratione consentientes tenuit amicorum greges!* — «De Epicuros egy házban és pedig nagyon szűkben mily sok és a szeretetnek minő benső egyetértésével egybefűzött barátokat tartott össze!» Philodemus töredékeiben olvassuk (*Volum. Hercul.* fr. 15., 72., 73. *περι παρρησίας*), hogy az őszinteség képezte barátságuk alapját. Bizonyos szövetségnek fogták föl. *De fin.* I., XX. 70-ben olvassuk Ciceronál: *Sunt autem, qui dicant foedus esse quoddam sapientium, ut ne minus quidem amicos, quam se ipsos diligant.* — «Vannak olyanok, a kik állítják,

hogy létezett a bölcsek között bizonyos szövetség, úgy hogy nem kevésbé szerették barátjaikat, mint önmagukat.»

A barátság mellett általában emberszeretetet hirdettek. Philodemos írja (Volum. Hercul.: περι ρήτορικῆς col. 14.): οὐδὲ χρησιμῆν ἡγοῦμεθα τὴν πολιτικὴν δύναμιν αὐτὴν καθ' αὐτήν. — «Nem is tartják önmagáért a politikai hatalmat hasznosnak.»

A λάθραβιώσας elvét követte magánéletében Epikuros, ki Pythoklesnek írja: Akarsz gazdagodni? ne tégy semmit vagyondhoz, szállítsd alá vágyaidat. Ily visszavonulás, ily magány, ily otium volt Epikuros életnézete. Az ő társadalmi ideálja volt: egymással békében, zavartalan szövetségben élni. E szövetség a cultura vívmánya. E nélkül az emberek egymást falnák föl, mint farkasok (mint Hobbes mondá: homo homini lupus, non homo). A szövetség a fennálló rend iránti közös tiszteletet költi fel, az igazságtalanságot kerülni kell, a törvényeket teljesíteni és pedig Philodemos szerint (Volum. Hercul. col. 25.): μεθ' ἡδονῆς οὐ δεῖ ἀνάγκης, καὶ βεβαιοῦς, ἀλλ' οὐ σαλευομένως — «gyönyörűséggel és nem kényszer következtében, nyugodtan és minden háborgás nélkül.»

Epikuros bizik az emberiség jövőjében. Erőszakos morális elveknek fanatikus terjesztése nélkül reméli, hogy az emberek belátják a szövetség értékét és hasznát. Épp azért kerüli a politikai szenvedélyek tusa-terét, mert csak a békés egymásmelletti megférhetés előnyeinek felfogásától reméli a viszonyok javulását. E javulás bár lassan, megtörténik, mert az emberiség halad. Jellemző Epikuros levele Herodotoshoz (Diog. Laërt. X. 75.), mely a többek közt így hangzik: ἀλλὰ μὴν ὑποληπτέον καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν πολλὰ καὶ παντοῖα ὑπὸ τῶν αὐτῆς περιστάτων πραγμάτων διδαχθῆναι τε καὶ ἀναγκασθῆναι· τὸν δὲ λογισμὸν τὰ ὑπὸ ταύτης παρεγγυηθέντα καὶ ὕστερον ἐπακριβοῦν· καὶ προσεξευρίσκειν ἐν μὲν τισι, θάττον,

ἐν δὲ τισι, βραδύτερον· καὶ ἐν μὲν τισι κατὰ περιόδους καὶ χρόνους μειξοῦς ἀπὸ τῶν τοῦ ἀπειροῦ· ἐν δὲ τισι κατ' ἐλάττους. — «El kell fogadnunk, hogy az emberi természet sok mindenféle dologban a külvilág által nyer oktatást, vagy pedig a kényszerűség következtében, és az okosság a természet által adott tapasztalatokat későbbben tisztázza és újabb föltalálásokat eszközöl, némely dolgokban gyorsabban, másokban későbbben; a végtelenség titkaiból némely dolgokra nagyobb időszakokban, mások kisebb időszakokban jő reá.»

A haladás eszméjét e sorok változatosan fejezik ki. Guyau nézete, hogy a haladás eszméje hiányzott az ó-korban. Nyomára nem lehet találni, sem Sokratesnél, sem Platónál. Ez állítást nem tehetem magamévá, mert Plato eszmetana, maga evolútiót feltételez; etikájának szigorú és hajlíthatatlanul merev keresztülvitele az államban egy aberratio, de azt az igazságot rejti, hogy az állam nevelő intézmény. Abban már igaza van, hogy a sensualisták voltak, kik a dogmák stabilismusával szemben a haladás eszméjét hirdették: Demokritos, Epicuros, Locke, Condorcet, Baco. Megtalálható a haladás eszméje az ó-korban is; de bölcséleti rendszerrel szerves összeköttetésbe Lucretius hozza. És méltán különös mellőzésnek tartja Guyau, hogy sem Ritter, sem Zeller, sem Lange bölcsészettörténeti műveikben nem idézik Lucretiust, mint a haladás hirdetőjét. Hol kell Lucretius iránt nagyobb elismerés, mint Guyaué, ki pedig a morális eszmék történetében kiváló tekintély, midőn kimondja, hogy Lucretius művének V. könyve nagyon hasonlít a Condorcet «l'esquisse de progrès de l'esprit humain» (az emberi szellem haladásának vázlatá)-hoz.

Lássuk Lucretiusnak a haladás eszméjére vonatkozó passusait. Először is V. 922. és következő soraiban az ősemberek állapotát a vadállatokéhoz hasonlítja. Erősebb izomzattal bírtak, melegnek, hidegnek könnyebben ellenállt szervezetük, de teszi hozzá:

multaque per caelum solis volventia lustra
 volgivago vitam tractabant mare ferarum.
 nec robustus erat curvi moderator aratra
 quisquam, nec scibat ferro molirier arva
 nec nova defodere in terram virgulta neque altis,
 arboribus veteres decidere falcibu' ramos.
 quod sol atque imbres dederant, quod terra crearat
 sponte sua, satis id placabat pectora donum.

«S a napnak számos forgandó évein által
 Életöket tölték kóborló módra, vadakként.
 Nem vala még izmos vezetője a kajla ekének,
 Senki se tud vala még földet forgatni kapával,
 Sem pedig új csemetét ültetni gödörbe, se felnyúlt
 Fákrol korhadózott ágat nyesdesni le késsel.
 Mit nap adott s az eső, mit a föld megterme magától,
 Gazdag ajándékkép kielégítette a vágyat.»

De távol volt attól, hogy aurea prima sata est aetas-
 féle meséket hirdessen. Az állatokkal, a természet környező
 veszélyeivel szemben fegyvertelenül álltak az ősemberek
 (V. 968. és köv.):

silvestria membra
 nuda dabant terra, nocturno tempore capti,
 circum se foliis ac frondibus involventes.

«És ha az éj őket meglepte, kemény tagaikkal
 Meztelenül földre terültek
 És magukat lombbal s galylyal takarák be körösded.»

Törvényt nem ismertek (V. 955. és köv.):

nec commune bonum poterant spectare neque ullis
 moribus inter se scibant nec legibus uti

«Nem vala közjéről se fogalmuk, semmi szokást, sem
 Törvényt egymás közt nem tudtak tartani semmit.»

Hányan vesztek el úgy, hogy elevenen szétmarczangoltattak! De keserű iróniával teszi hozzá, hogy nem vesztek el többen, mint most csatasorban egy ember parancsára, avagy a bőszen tengernek esve áldozatul.

Mikor először építettek kunyhókat, a nő a férfival házas frigyét kötött (V. 1012.):

tum genus humanum primum mollescere coepit.

«Akkor kezdte az emberi nem lágyúlni először.»

Az Epikuros által oly fontos viszonyoknak: a barátság-
nak, nagy szerepet juttat a haladásban (V. 1017. és köv):

tunc et amicitiam coeperunt iugere aventes
finitimi inter se nec laedere nec violari,
et pueros commendarunt muliebrique saeculum,
vocibus et gestu cum balbe significarent
imbecillorum esse equum misererier omnis.

«Kötni barátságot s nem bántani, sérteni egymást
Sint' ekkor kezdék; kik szomszédságba' lakának,
Gyermekeket és asszonyt egymás gondjába ajánltak
Hang s intés által, hebegő nyelvvvel kijelentvén,
Hogy könyörölni erőtleneken mindenkinek illő.»

Tehát az Epikuros-féle: συνθήκας πασιδοται τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν ἄλλήλους μὴδε βλάπτεισθαι, — «szövetségkötés a végett, hogy egymást ne bántás, s ne hagyják magukat bántani.» Ez tartá fenn az emberiséget, különben egymás keze által pusztultak volna ki az emberek.

Azon megoldásról, melyet a nyelv eredetére nézve állít föl Lucretius, Guyau kijelenti, hogy könnyen beilleszthető volna Darwin és Spencer újabbkori nagy elméleteibe. Ugyanis éleselműséggel ír az állatok nyelvéről; megjegyzi tudniillik, hogy pl. az eb egészen más hangokat ad, mikor kölykeit nyaldossa és mikor a komondorok dühvel ugatnak, más han-

got ad, mikor elzárva, vaczkába megkötve szüköl. Így van különbség a lovak nyerítésében, a szárnyasok énekében, midőn különböző indulatok hatják át őket. Okoskodását így végzi (V. 1056—1088.):

ergo si varii sensus animalia cogunt,
muta tamen cum sint, varias emittere voces,
quanto mortalis magis aequumst tum potuisse
dissimilis alia atque alia res voce notare!

«Már ha az állatokat több érzés készletti szóltan Voltuk mellett is, más meg más hangokat adni: Mennyivel inkább kell vala tudni az emberi fajnak Más meg más dolgot más szóval jelzeni mindjárt?»

Mi a nézete? (V. 1039.):

proinde putare aliquem tum nomina distribuisset
rebus, et inde homines didicisset vocabula prima,
desiperest;

«Azt gondolni tehát, nevet a tárgyaknak egy ember Oszta s a többi az első szókat tőle tanulta, Ostobaság;»

Tehát a thesis helyett a physis elméletéhez hajlik. Határozottan kimondja (V. 1026.):

At varios linguae sonitus natura subegit
mittere, et utilitas expressit nomina rerum,
non alia longe ratione atque ipsa videtur
protrahere ad questum pueros infantia linguae.

«Természet készíté a nyelvet többnemű hangot Adni s a tárgyaknak szükség ejtette nevét ki, Majdnem azon módon, valamint a kisedet is, hogy Nyelvtelenség látszik jeladásra vezetni.»

A tűz-orzás mythosát is rationaliter értelmezi, mint ma már a Prometheus-legendát visszavihetni a tűznek az ősi-indiai vademberek módjára, két fa gyors dörzsölése útján történő keletkezésére vonatkozó őskori hagyományra; Lucretius is írja (V. 1094):

et ramosa tamen cum ventis pulsa vacillans
 aestuat in ramos incumbens arboris arbor,
 exprimitur validis extritus viribus ignis
 et micat interdum flammai fervidus ardor,
 mutua dum inter se rami stirpesque teruntur.

«Lám a nagyágú fa is, csapkodva szelektől, inogta
 Közben fölhevül; ágai más fáeba verődvén,
 Tűz nyomul imez erős surlás által ki belőlök;
 Sőt olykor lobogó láng villan elő, ha az ágak
 S törzsökök egymást kölcsönösen dörzsölgetik össze.»

A tűz művelődéstörténeti jelentőségét felfogja. Ezután azok, kik elmetehetségre nézve kiváltak, városokat alapítottak oltalmúl és menedékül. Földeket, harmokat megosztották. A természeti erő és szépség volt a döntő. Később az aranyat találták fel, mely a hősi kornak véget vetett. Megnyílt az ambitio szűk útja. Lucretius ettől elfordul (V. 1127.):

proinde sine in cassum defessi sanguine sudent,
 angustum per iter luctantes ambitionis;

«Hagyd te magok közt küzdeni vért izzadva tehát a
 Nagyratörés szűk útján hijában fáradozókat;»

Nem biztos többé a hatalmasok, a királyok magas állása (V. 1134.):

Ergo regibus occisis subversa iacebat
 pristina maiestas soliorum et sceptrum superba,
 et capitis summi praeclarum insigne cruentum

sub pedibus vulgi magnum lugebat honorem ;
nam cupide conculcatur nimis ante metutum.

«Majd megöletvén a fejedelmek, előbbeni fénye
Eltűnt a leomolt trónnak s a büszke jogarnak ;
És a magasztos fő tündöklő éke a köznép
Lába alatt, fölkellet díszét vérezve siratta ;
Mert mi előbb igenis félt volt, örömet letiporják.»

Negatív bizonyítékot lát a hatalmasok és kivált a nagyság útján bűnyomokon haladókat nyugtalan, lelki félelmeiktől és aggályoktól háborgatott életében a szövetség mellett, mely az embereket össze kell, hogy fűzze. Ezután előadja az istenek cultusának eredetét, a «timor fecit deos»-féle elmélet alapján. Így sóhajt föl (V. 1192.):

O genus infelix humanum, talia divis
cum tribuit facta atque iras adiunxit acerbas !
quantos tum gemitus ipsi sibi, quantaque nobis
vulnera, quas lacrimas peperere minoribus' nostris!

«Óh boldogtalan emberi nem! hogy az ilyeneket isten
Műveinek veszi és még toldja kemény boszújával.
Mennyi keservet szerze magának, mily sebet ejtett
Rajtunk, mennyi sírást okozott gyerekinknek ez által!»

Mennyivel jobb a bölcs nyugalma (V. 1201.):

sed mage pacata posse omnia mente tueri.

«Sőt inkább: mindent nézhetni nyugottan.»

E részletekben Lucretius a vallás uralomra jutásában aberratiót lát. Szól azután a fegyverek feltalálásáról, melyek felválták az öklöt, a körmöt és a dorongot. Mintha csak a mai kor óriás haladását jellemezné az emberölés nemesebb fegyvereinek kitalálásában a következő versekben (V. 1303.):

sic aliđ ex alio peperit discordia tristis,
horribile humanis quod gentibus esset in armis,
inque dies belli terroribus addidit augmen.

«Így szüle egyből mást a gyászos visszavonás, mi
Rettenetes legyen a népeknek a hadviselésnél.
És iszonyait a háborúnak folyvást szaporítsa.»

Előadja a különböző kísérleteket, hogy bikákat, orosz-
lánokat mint akartak felhasználni harczi czélokra, de siker-
telenül. Ezután a ruha feltalálására tér. Nem hiányzik az
elharapózó fényűzés elleni kifakadás sem. A régi egyszerű
korral szembeállítja az újabb kort (V. 1421.):

tunc igitur pelles, nunc aurum et purpura curis
exercent hominum vitam belloque fatigant;
quo magis in nobis, ut opinor, culpa resedit.

«Akkor hát vadbőr, ma arany, meg bibor epeszti
Gonddal az embereket s fárasztja ki háboruk által,
S ezt még inkább kell bennünk vétkelni szerintem.»

Továbbat fájdalmasan mondja (V. 1428.):

ergo hominum genus in cassum frustra que laborat
semper et in curis consumit inanibus aevom,
nimirum, quia non cognovit quae sit habendi
finis et omnino quoad crescat vera voluptas.

«Így kínozza magát hiában az emberi nemzet
Szüntelen és így emészti hiú gondokban el éltét;
Mert a szerzésnek nem tudja kiszabni határát,
S nem főkép a valódi gyönyör hogy mennyire nőhet.»

Már tornyokat építnek, már tengereket szeldelnek. Min-
den rendre keletkezik. E gondolatot többször hangsúlyozza.
Így az V. 1336., 1445., 1453., 1452. (paulatim, pedetemtim,

minutatim). Mintegy összefoglalja az emberi nem haladását e könyvnek utolsó verseiben (V. 1446-tól végig):

Navigia atque agriculturas, moenia, leges,
 arma, vias, vestes, et cetera de genere horum,
 praemia, delicias quoque vitae funditus omnis,
 carmina, picturas, et daedala signa polire,
 usus et impigrae simul experientia mentis
 paulatim docuit pedetentim progredientis.
 sic unum quidquid paulatim protrahit aetas
 in medium ratioque in luminis erigit oras:
 namque alid ex alio clarescere conveniebat,
 artibus ad summum donec venere cacumen.

«És a hajózás, földmivelést, törvényeket, úgy az
 Építést, fegyvert, utakat, köntöst, még egyéb ily
 Hasznos dolgokat és úgy az élet kéjeit is mind,
 Milyen a költészet, festés, szobrászat — a művelt
 ' Használata s a tevékeny szellem vizsgálja figyelme
 Adta fokenként a halkkal haladóknak eszközre.
 Így az idő mindent lassanként hoz csak elő, míg
 Azt későbbben az ész azután tisztára kifejti;
 Mert egyebet másból láttak kikerülni eszközben
 A művészetnél, míg a főpoleczot elérte.»

Igaz, hogy a világ elenyészését tanítja Lucretius; sőt
 említi az emberi organismus hanyatlását, melylyel szemben
 Condorcet a határtalan tökélyesbülést vallja.

Lucretius eszméjének cosmogenikus részét Vergilius
 (Eclog. IV. és Aeneis VI.) morális részét Horatius fogadta
 el (Satir. I. 3., 99—112.). Seneca (Quest. nat. VIII.) hozzá-
 teszi: «Vannak mysteriumok, melyek nem leplezik le egy nap
 fátyolukat. Isis azon hívek számára tartja fenn leleplezését,
 kik megkérdezik. A természet nem árulja el egyszerre min-
 den titkát. Az igazság nem nyilatkozik meg és nem árulja

el magát minden szem előtt; szentélye legmélyén rejtőzik el; a mi századunk meglátja egy vonását, a jövő század a többieket.»

Guyau fölveti a kérdést, hogy ha megpendíték az ó-korban a haladás eszméjét, az miért nem fejlődött gyorsabban? Maga Epikurosz iskolája némi asketizmust, quietizmust kedvelt, mi ellensége a haladásnak. Aztán eszményíté az antik kor egyszerűségét.

Csak értelmi haladás történt, az erkölcsi hátramaradt. Aztán az ember a maga eszményét az isten-fogalomban összpontosítja. Az Epikurosz nyugodt, tétlen istenei az egyéni boldogság eszményei lehettek, de nem a haladás istenei.

A költőnek az istenekről alkotott felfogását kell ismeretnünk, mert a haladás eszméje: ez emberi eszményekhez természetes lánczolatban vezet. Igen; mert az istenek: eszményített emberek, kik a világművekben (metakozmosokban) örök boldogságban élnek. És épp itt érintek egy nevezetes kérdést. Lange («Gesch. des Materialismus» a franczia fordítás I. k. 93. lap) azt állítja, hogy Epikurosz az isteneknek csak azért hódolt, mert mint eszményeket tisztelte, kinek cultusa erősíté feljök való törekvését; de az istenek lételeben nem hitt. Seneca is szemére lobbantja Epikurosznak hypocritaságát, hogy a tömeg vallásához simult, holott atheista (de benef. IV. 19.). Seneca támadása túlzás, mert a reánk maradt epikureista iratok határozottan azt mutatják, hogy Epikurosz hitt az istenek létezésében. Hiszen csak azt a tényt hozom fel, hogy irt a kegyességről. Philodemosznak pedig (Volum. Herc. col. 12., col. 14.) műve van «περὶ τῆς τῶν θεῶν εὐστοχοῦμένης διαγωγῆς κατὰ Ζήνονα» (az isteneknek boldog életéről Zéno felfogása szerint), melyben még azt is állítja, hogy az istenek, ha nem is görögül, de a göröghöz hasonló nyelven beszélnek.

Epikuroszról tarták fenn az adomát, hogy mikor Diokles Zeus szobra előtt leborulva találta, így kiáltott fel: Minő

látvány! Soha inkább fel nem fogtam Zeus nagyságát, mint midőn előtte Epikurost leborulva láttam!

De mindez adomaszerű. Sensualis világnézetüknek elengedhetetlen corollariuma az istenek hívése. Hiszen még az álmot is röpkedő vázképek behatásának tulajdonítják. A hallucinatio világát is realis világnak fogják föl. Az istenek képzelete megvan, tehát istenek is vannak. A képvázak elmélete, melynek Lucretius művének 4-ik könyvét szenteli, kizárja azt a vélelmet, hogy Epikuros istenei csak költött istenek lennének. Nem. Epikuros hitt az Istenekben, sőt Guyau szerint: «alapjában Epikuros istenei nem mások, mint Görögországéi, kiknek Epikuros bölcselmi nevelést adott és a kikre a maga elveit ruházta át». Csak a teremtés, a gondviselés képzetétől fosztá meg őket. Lucretius hévvel küzd a teleologia ellen. Így a d. r. n. II. 165. és köv. soraiban kikel azok tévedései ellen, kik istenekre viszik vissza a dolgok eredetét. Habár — mondja — nem tudom az eredetet megmagyarázni, de magából a világ alkotásából lehet látni (II. 180., 181.):

nequaquam nobis divinitus esse creatam
naturam mundi, tanta stat praedita culpa.

«Hogy nincs istentől a világ számunkra teremtve,
Sőt hogy benne hibát bármennyit lelhet az ember».

Tehát a rossz teleologia bizonyítékát, e legerősebb támaszlopát dönti meg a teremtés elméletének. Az istenekről így vélekedik (II. 646.):

omnis enim per se divom natura necessest
inmortali aevo summa cum pace fruatur
semota ab nostris rebus seiunctaque longe.

«Mert a mi nézi az isteneket: nekik hivatásuk
Fenséges békét élvezni örökkön örökké,
Emberi ügyektől végképen félrevonulva.»

Úgy látszik, a de natura deorum írni szándékában is volt, mint ez kitűnik a d. r. n. V. 153. és köv. sorairól:

quare etiam sedes quoque nostris sedibus esse
dissimiles debent, tenuest si corpu' deorum;
quae tibi posterius largo sermone probabo.

«Kell, lakuk is hát szinte különbözzék a mienktől
S annak, testöklöz képest kell lenni finomnak —
Mint neked ezt későbbben bővebben megmagyarázom.»

Azt éppen dőreségnek tartja, hogy az emberért alkotott a világ szép rendje.

Cicero «de natura deorum» című dialogusában, melyet 44-ben írt, Vellecius képviseli azon eszméket, melyeknek költői formába öntésében Lucretiust valószínűen kora halála gátolta meg; mert költői feldolgozásra bizonyára hálásabb tárgy volt az istenek természete, mint a természeti tünetnyek. érzéki csalódások magyarázása, az atom-tan száraz részletei, habár nem fogadható el teljesen Mommsen nézete, hogy «soha költő haláttalanabb tárgyra nem tékozolta életét és művészetét»,¹ mert az eddigi fejtegetésekből is kitűnik, hogy a természet titkaiba beható költő lélek fenséges gondolatok magaslatára emelkedék.

Rövid életpályája alatt, mely úgy látszik szomorú katarstórával végződött, ha a Hieronymus adatát, melyet a közép-

¹ Külön tanulmány tárgyául tekintem a d. r. n. szövegének történetét. A hermeneutika és kritika legérdekesebb combinatióira untalan ad tárgyat; de azt bátran merjük állítani, hogy jelen alakjában is hordozója ama költői világnézetnek, mely az Epikuros bölcsészetét a nyugtalan és zaklatott szív varázsigéjeként hirdeti. Valódi ἐπιφθῆ: varázslóversnek, melyet Horatius is keres leveleiben. Épp az teszi Lucretius világnézetét költőivé, hogy a világot egységes szempontból ítéli meg, és a meggyőződést a hit szemüvegén keresztül látja. Álláspontja rokon az Empedoklesével, kinek περὶ φύσεως című művéből a d. r. n. párhuzamba állítható.

korban kedvteléssel terjesztettek, hogy szerelmi varázsitaltól örvöngésbe esett, és miután örvöngésének intervallumaiban megírt néhány könyvet, melyeket később Cicero adott ki, öngyilkos kézzel oltá ki életét, nem is vesszük szó szerint igaznak. Művének igen érdekes és változatos története van, melynek méltatásába ez alkalommal nem bocsátkozunk. Úgy a «de rerum natura» kiadója iránt, mint az iránt, hogy e művet szerző a bevégezettség minő fokán hagyta hátra, gazdag polemikus irodalom fejtett ki, melynek végeredményeként elfogadható Munro nézete (Lucr. Cari d. r. n. libri sex, edited by H. A. Munro. Fourth edition 1886.), mely szerint Lucretius a két első könyvet bevégezve és kiadásra készen hagyta hátra az I. könyv néhány versén kívül. A III. és meglehetősen bevégezt; kevésbé kidolgozott a IV-ik, valamint a két utolsó. Munro Lachmannal szemben a kizáró zárjelek számát jelentékenyen lecsökkenté. A kiadó pedig nem *Quintus* Cicero, mint Lachmann véli, de *Marcus*.

VII.

Lange érinti a jelzett párhuzamot, de egybehasonlítást nem tesz. Kisértjük meg.

Hogy Lucretius Empedokles hasonló című művét tanulmányozta, hogy a hagyomány szerint az Aetna kráterén át az örök mindenséggel egyesülő bölcsészszel congenialitását érezte, azt elég elevenen bizonyítják azon sorok, melyeket e költő emlékének szentel.

A d. r. n. I. 716. és köv. soraiban olvasható:

«Az akragentumi Empedokles vala fő emezek közt,
 A kit ama sziget éltete háromszegletetű földjén.
 E hely, bár sokban látszik bámulni valónak
 A föld népeinél és méltán látogatott is,

Mint gazdag vagyónú s nagy népességre hatalmas :
 Mégis alig bírt volt e férfiúnál derekabbat,
 Sem szentebb, se dicsőbb és kedvesb dolgot akármit.
 Isteni kebléből kelt versei mái napiglan.
 Hirdetik ezt, úgy adta elő szép fölfedezéseit,
 Mintha nem is lett volna halandó törzsből eredve.»

Helyesen emeli ki Mullach (frag. phil. graec. I. kötet poëseos philosophicae, Paris, 1875. XIV.), hogy Empedoklesnek Lucretius nemcsak: «sanctitatem integritatemque quam incredibilem carminum vim, et ipsa quae professus est decreta admirabatur», — Lucretius Empedoclesnek nemcsak szent. feddhetetlen jellemét bámulta, hanem verseinek hihetetlen erejét és az általa vallott tanokat». Empedokles idealis irányú bölcsészetének az atomistikával volt összefüggése; legalább Aristoteles-szel, Demokritos-szal és Leukipposzal hozza egybeköttetésbe. Nem a mi teendőnk Empedokles bölcsészeti nézeteit tisztázni, csak mint megállapított tényt hozzuk fel, hogy Pythagoraeus volt a lélek paeexistentiájának hívése alapján; Herakleitos híve volt a részecsekéből eredtetés elvére nézve; és Eleata volt a világ egységes, eszményi felfogására nézve. Költeményének prologusa a pythagoreust árulja el. Siralom völgyének, vezeklés helyének tekinti a földet, a melyen az ember előéletének vezeklése végett vettetik. Az ember, mint hajótörött, Lucretiusnál is előfordul, de Lucretius a cultura szükségét, a szövetség természetes magyarázatát köti hozzá. Az eszmét, a képet vehette Empedoklestől, de a felfogás eredetisége által merőben átalakítá. Hasonlókép Empedoklestől vett képek az igazság keskeny mesgyéjére vonatkozóak. Empedokles «περὶ φύσεως» I. 35. és a következő soraiban írja :

«στεινωποὶ μὲν γὰρ παλάμαι κατὰ γῆα κέχθονται,
 πολλὰ δὲ δεῖν' ἔμψαια τὰτ' ἀμβλόνουσι μεγίμνας

παῦρον δὲ ζωῆς ἄβιον μέρος ἀθρήσαντες
 ὠκύμοροι καπνοῖο δίκην ἀρθέντες ἀπέπταν
 αὐτὸ μόνον πεισθέντες, ὅτω προσέκυρσεν ἕκαστος,
 πάντος ἔλαυνόμενοι.»

«Tagjainkkal keskeny úton törődünk és sok akadály gördül elénkbe, a melyek eltompítják törekvéseinket, látván, hogy e szegény életből minő kicsiny rész jutott nekünk, gyors halállal, a fölszálló füst módjára eltűnve enyészik el kiki, csak arra utalva, a mibe éppen belebotlott, minden felé hányatva, vetődve.»

Az érzéklés rövid és szűk látóköre a mindenség örök rejtélyeivel szemben vannak e sorokban kifejezve. E *παλάμη*, mint a tanulás, az ismeret útja többször fordul elő Lucretiusnál. Ő is azt mondja (d. r. n. II. 53—54.):

quid dubitas quin omni' sit haec rationi potestas?
 omnis cum in tenebris praesertim vita laboret.

«Kétled-e, hogy mindez nem egyéb, mint lelki szegénység?
 Tudva kivált, hogy egész éltünket nyomja sötét éj.»

Lucretius az érzékek ez útját tartja az igazság útjának, Empedokles keresi az igazság nyomait a keskeny úton. Empedokles a *φιλότης* és *οσείκος* antagonismusára viszi vissza a dolgok létrejövését és azok felbomlását. Az elemek örök változásában maguk az elemek el nem pusztulnak:

καὶ φθίνει εἰς ἄλληλα καὶ αὔξεται οὐδ' ἀπολήγει

(π. φ. 91.)

«a dolgok elenyésznek, egymásban növekednek és soha meg szűnnek.»

Lucretius szintén hirdeti magának a *summae naturae* örökkévalóságát. Lucretius mintha csak kiírta volna Empedokles következő két sorát (π. φ. 102—103.):

ἐκ τοῦ γὰρ μὴ ἔοντος ἀμήχανόν ἐστι γενέσθαι
 τότε ἔόν ἐξόλλυσθαι ἀνίγυστον καὶ ἀπρηκτόν.

A nem létezőből lehetetlenség, hogy valami legyen, a létező pedig eredménytelenül és nyom nélkül el nem enyészik (Lucretius I. 150.):

nullam rem e nilo gigni divinitus unquam.

«Semmiből a végzet, hogy nem hoz elő soha semmit.»

Hasonló helyeket feltalálunk Pollenek fentebb idézett művében. Lucretius műszavairól (19. és következő lapokon) I. 156., 159., 180., 188., 205., 216., 237., 248., 266., 541., 542., 543., 544., 673., 674. stb., melyekben a *nil* a $\mu\eta\delta\epsilon\nu$ fordítása és nem az $\sigma\delta\delta\epsilon\nu$ -t jelenti. Azon emphatikus figyelmeztetések, melyeket Empedokles untalan hangoztat, hogy figyelmezzzen a dolgok lényegére, szintén előfordulnak Lucretiusnál. Metaphysikai álláspontját fejezi ki a következő két sor ($\pi. \varphi. 126$ — 127):

$\epsilon\nu\ \delta\epsilon\ \kappa\acute{o}\tau\eta\ \delta\iota\acute{\alpha}\mu\omicron\rho\phi\alpha\ \kappa\alpha\iota\ \acute{\alpha}\nu\theta\iota\gamma\alpha\ \pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha\ \pi\acute{\epsilon}\lambda\omicron\nu\tau\alpha\iota$

$\sigma\upsilon\nu\ \delta' \acute{\epsilon}\beta\eta\ \epsilon\nu\ \varphi\iota\lambda\acute{o}\tau\eta\tau\iota\ \kappa\alpha\iota\ \acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{\eta}\lambda\omicron\iota\sigma\iota\ \pi\omicron\theta\epsilon\iota\tau\alpha\iota,$

«Mert a viszályban minden idomtalanná és szétdaraboltta válik, a szeretetben pedig egyesül és egymáshoz vonzódik.»

Ezen uton származnak a szerves és szervetlen lények és az istenek is; tehát a providentia és teremtés elvét Empedokles is kizárja. Az egység a különféleségből és a különféleség az egységből keletkezik az $\acute{\epsilon}\rho\iota\varsigma$ és $\varphi\iota\lambda\acute{o}\tau\eta\varsigma$ útján. Az Anaxagoras homoeomeriáját fogadja el Empedokles, melyet Lucretius olvasott a $\pi. \varphi.$ -nak reánk maradt töredék 262. és köv. soraiából. A homoeomeriával szemben elfoglalt álláspontját jelzi Lucretius a d. r. n. I. 830. és köv. sorai-ban, kivált az atomok és az inane létezésének tagadásán fordul meg a dolog. Empedoklesnél az egyes testrészek összevissza lebegnek az űrben, míg a hasonrészek megtalálják egymást. Empedokles e tanát a részecskék találkozásáról és

esetleges szervüléséről Ueberweg párhuzamba állítja Lamarck-Darwin descendenz-elméletével, csak hogy míg emez szerint az egyszerű formák successiv differentiálódása idézi elő a lények származását, az empedokleszi tan a heterogen elemek egyesülését hirdeti. Így az ős-elemek nagyon gyengék és romlékonyak. Lucretius épp az atomok irreductibilis voltát állítja. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Lucretius az Empedokles egyes passusaival szemben polemizál. Érdekes Lucretius hódolata Venus iránt. Őt invocálja költeménye irásánál. Voss Izsák szerint: Lucretium sibi adversari, qui cum deos mortalia non curare affirmat, Venerem tamen invocet (Idézi Lachmann. Comment. p. 20.) Ez ellentmondást az epikus költeményeknek mintegy chablonszerű prooemium formája magyarázza meg.

De fel lehet találni Empedokles költeményében Aphrodite nagy szerepét az élő lények formálásában. Így a reánk maradt töredék 281—282. sorában olvasható:

«ὥς τὸτ' ἔπειτ' ἐδίγηε Κύπρις χθθόνα δῆρὸν ἐν ὕβρῳ
εἶδεα καὶ ποιῶσα θπῶ κυρὶ δῶκε καρτῶναι.»

«Így akkor aztán bő esővel a földet hosszasan megáztatta Küpris és az alakokat meggyúrván, a tűznek adta, hogy megsikkaszsa.»

A tűz átalakító erejét Herakleitostól vette Empedokles, de ez ellen érvel Lucr. I. 635. és köv. soraiban. A részekből keletkező lények közt csodaszörnyeket is említ Empedokles (π. φ. 313. és köv sor.):

πολλὰ μὲν ἀμφικρόσωπα καὶ ἀμφίστερν' ἐφύοντο
βουρενῆ ἀνδρόπρωρα τὰ δ' ἔμπαλιν ἐξασέτελλοο
ἀνδροφυῖ βού κρانا μεμίγμενα τῆ μὲν ἀπ ἀνδρῶν
τῆ δὲ γυναικοφυῖ τρυφεροῖς ἡσκήμενα γυίοις.

(π. φ. 313—316.)

Mert sok kétarcú, kétmellű, félig ember-, félig bikaalakú lényeket hoztak világra, másokat, melyek embertesten

ökörfőt hordtak, és férfi- és nőtestek buja egyesüléséből származott alakokat.»

Mintha csak e sorok ellen polemizálna Lucretius d. r. n. V. 875. és köv. soraiban:

Sed neque Centauri fuerunt, nec tempore in ullo
esse queunt duplici natura et corpora bino
ex alienigenis membris compacta, potestas
hinc illinc parilis quis non superesse potissit.

«Centaurok de se nem voltak, sem nem lehető, hogy
Bármikor is legyen ily kettős természetű, kettős
Testű, több idegen tagból álló tehetős lény;
Az, hogy erőt mindkét feliben nem bírhat egyenlőt,
Bármilyen csekély észszel könnyű átlátni ezekből.»

Empedokles szellemies felfogását az istenekről, kiknek nincs sem lába, sem térde, sem egyéb tagja:

ἀλλὰ φρήν ἰερήν καὶ ἀθέσφατος ἔπλετο μῶνον
φροντίσι κοσμον ἅπαντα καταΐσσοῦσα θαῆσιν.

«Hanem az (istenség) szent értelem és kimondhatatlan bölcsesség. a mely gyors gondolatával az egész világot bejárja» — követi Lucretius is, mert szól az istenek sancta numina-járól; de az örök nyugalmaikat a világ gondjával nem engedi megzavartatni. E tekintetben Empedoklessel ellentétben áll. De a hol ellene is zendül a római lantja: az eszmemenet, a hév. a fenkölt szellem, mely az egész világot atkarolja és a dolgok mélyére akar hatolni: nyomon követi a siciliai költőt.

Van még egy részlet Lucretius művében, melynek prózában írt mintája örök időkre minta marad: ez az atticai dögvész leírása, mely művének utolsó 150 sorában olvasható, s mely erőteljes ecsetelés, megdöbbentő vonások mesterei összeállítása tekintetében a világeköltészet legszebb darabjai közé sorakozik.

A pathologiai tünetények eleven megfigyelése és az aegestas linguae mellett is, mely ellen az I. 139 sorban panaszkodik, majdnem lefordíthatatlan tömötséggel való visszaadása, a pszichikus jelenségek észrevétele, a részvételtés bámulatos ereje, a melancholikus meghatottság, mely e rajzot átlengi: eredetiségre vallanak, de lelkes tanítványt is árulnak el. Kitől vette volna mástól, mint Thukydidestől, ki művének II. 48—53. hagyta ránk e dögvész rajzát. A moralításra tett bomlasztó hatás rajza az 53. fejezetben Lucretiusnál VI. 1227. és köv. soraiban található meg. Hasonló pestis leírások találhatók: Plut. Pericl. c. 34.; Verg. Geor. III. 470—566.; Ovid. Met. VII. 523—613.; Lucr. VI. 80—105.; Silius Italicus XIV. 580—617. A Vergilius rajzán a kedély meghatottsága érzik, még a szenvedő állatok iránti részvét is megragadó módon nyilvánul; de a moralis szempont mégis Thukydidesnél a legerősebb.

Lange Lucretius művének hatodik könyvét pathológiának nevezi és igen szép gondolattal jellemzi. «Talán — így szól — szándékosan végzi a költő a maga művét a halál hatalmának megragadó ecsetelésével, mint a hogy az életet gerjesztő istenasszonyhoz intézett fohászszal kezdé.»

Ily benyomások közt írta Lucretius a d. r. n.-t. A fizikai tünetények magyarázata kivált a negyedik és harmadik könyvben, tele naivságokkal, melyeknek részletezése külön értekezést adna ki, mi e különben is terjedelmes értekezést túlterhelné. Hogy a holdnak csak egyik fele fényes és azért fogy; hogy a napfogyatkozást az magyarázza meg, hogy a nap kimerül és elveszti olykor erejét, mikor hideg légáramlatok tolulnak elébe; hogy a nap lángjának irígy helyeken eloltják fényét, majd újra kigyújtják; hogy a nap kicsiny test, de kútfejét képezi a világ hóforrásának: hogy a földrengést a föld üregeibe tolult levegőáram okozza; hogy a meleg forrásának magyarázata a környéken létező számos hőmag, melyet az éjjeli hűs időben összetömöttödő felszíne a földnek

a forrásba nyom; hogy a mágnes vonzó erejének oka abban rejlik, miszerint a mágnes anyagából tömérdek ősmag áramlik ki, ez kiszorítja a levegőt a vas és mágnes között, a vas részei utána áramlanak a megürült helyre: így vonzatnak és így vonzza a vasat a mágnes; hogy pedig más anyagot miért nem vonz, annak oka, hogy súlyosabbak a testek, semhogy mozduljanak, vagy könnyebbek és lazábbak, semhogy át ne engednék a mágneskő kiáramlott anyagát, ... de nem folytatom, mert az optika terén még naivabb dolgokat találunk. Mindegyre eszünkbe jut a Molière képzelt betegében az orvos elmélete, hogy azért altat a morphium, mert altató anyag van benne. Lucretius alaposan tanulmányozta a physikus bölcsészeket és a tünemények kimerítő magyarázata, bármily gyermetegnek is tűnjék fel a mai kor kifejlett tudományába és módszeres gondolkodásába bele nevelt gondolkodó előtt: a költő alapos tanulmányai csak tiszteletreméltók.

Mélyreható tanulmányait tükrözi vissza a nyelvezet is. A bölcselmi nyelv gazdagításában Ciceróval vetekedik. Maga így nyilatkozik (d. r. n. I. 136. és köv.):

«Jól tudom, a görögök mélységes fölfedezéseit
Mily terhes feladat versben előadni latinúl,
Főleg azért, mivel új szókkal kell tenni sokat ki,
A mi szegény nyelvünk, meg a tárgy új volta miatt is.»

Ugyanő a III. 260.:

abstrahit invitum patrii sermonis egestas.

«Ámde szegény nyelvünk csak kénytelenül viszen erre.»

Mit tett hát? Régies kifejezéseknek újabb árnyalatú jelentést adva, újítja a nyelvet; új szót is alkotott. kivált «men» képzővel, milyen a «clinamen», melyről behatóan beszéltünk. Épp azért jó szolgálatot tett a tudományos irodalomnak Polle, hogy többször idézett értekezésében egy-

nehány és pedig legfontosabb műszót egybeállított és kimerítő példákkal illusztrálva magyarázott Lucretiushól. Ilyen a *nil* = $\mu\grave{\eta}\ \delta\upsilon\grave{\nu}$; *coniuncta* (többször használva) = $\sigma\upsilon\mu\beta\epsilon\beta\eta\kappa\acute{o}\tau\alpha$ = *accidentia* (de artis vocabulis quibusdam Lucretiani, Polle 1866. 9 l.: «nec Lucretius τὰ $\sigma\upsilon\mu\beta\epsilon\beta\eta\kappa\acute{o}\tau\alpha$ alio quam coniunctorum nomine interpretatur. nec τὰ $\sigma\upsilon\mu\pi\tau\acute{o}\mu\alpha\tau\alpha$. alio quam eventorum), *eventa* = τὰ $\sigma\upsilon\mu\pi\tau\acute{o}\mu\alpha\tau\alpha$. Lásd magyarázatukat I. 451., I. 456., I. 449. a kettő együtt. A «ding an sich»-hal állnak szemközt, a mit a görög $\varphi\acute{o}\sigma\epsilon\iota\varsigma\ \kappa\alpha\theta'\ \acute{\epsilon}\alpha\upsilon\tau\acute{\alpha}\varsigma$ (Diog. L. X. 67.) fejez ki. «Intermundia» = $\mu\epsilon\tau\alpha\kappa\acute{o}\sigma\mu\alpha$, előfordul körülírva a d. r. n. III. 18. és köv.. V. 1146 és köv.. V. 155. ígért *largus sermo* magyarázta volna meg e helyeket bővebben. Műkifejezés *foedera naturae* I. 586., II. 302., III. 416., 779., V. 57., 310., 921. Epikuros-nak e gondolatát akarja Lucretius kifejezni πάντα μὲν οὖν γίνεσθαι ἀσείστως κατὰ πάντων (Diog. L. X. 87.). Az *atom* szó, melyet Cicero d. d. n. I. 24., 67. *individua corpuscula*, de fin. I. 6., 18. = individua et solida corpora, Lucr. I. 55. és köv. soraiban, mintegy együtt találjuk meg az *atom* különböző neveit. (A görögben: ἄτομοτων σωματων, τὰ σώματα αἰστερέμνια φύσεις τὰ ἄτομα στοιχεῖα.) A *sensus* = αἴσθησις, αἰσθητήριον, ἐπαίσθημα, φαντασία. Az *inane* Epikurusnál, κενόν, τόπος χώρα. Főhely Sext. Emp. adv. math. X. 2. *Animans* = ζῶον = élő lény és nemi fogalmat jelez szemben az *animal*-lal, *pecus*-szal, *fera*-val. Legjellemzőbb példák V. 69., III. 728. *Saeculum* = genus (II. 99., V. 802. Más értelemben *korszak*, II. 173., V. 1025., VI. 1111. Az ősjelentés = *nemzedék* bizonyítja, II. 1113.)

Ha még egy futó tekintetet vetünk művére; ha végig megyünk a könyveken és azt találjuk, hogy összefüggő egészet alkot az első két könyv, melyek az *atomok* alkatát, lényegét, mozgását és az ezek következtében beállt tüneményeket tárgyalják; a III. könyv a lélek alkatát négy elemből

és annak elenyészését a halhatatlanság kérdésével kapcsolatban adja elő; a IV. könyv a képvázak elméletét, melyek az érzékekkel vannak összefüggésben, kivált a látást tárgyalja behatóan, egész kis optikát ad, kiterjeszkedvén a hallucinációra, álmképekre, minek kapcsán lesiklik a szerelemre, annak dühére, örvöngő vakságának ecsetelésére; az V. könyv az istenek teremtése helyett a világ saját őselemeiből történt létrejöttét, az ember és emberiség fejlődését, a kultúra vívmányait tárgyalja emelkedett, szép nyelven: a VI. könyv több physikai és csillagászati tünemény materialis magyarázatát igyekszik adni és mindez végződik az attikai pestis leírásával: önkéntelenül vetjük föl magunk előtt a kérdést: Hogyan? A végtelen világ roppant épülete, a mint az «igaz» világnézet kimozdíthatatlan és ingathatatlan szeglet kövén fölépül a költő lelkében: itt végződik: az enyészet határánál? De lehet, hogy itt nem végződött volna, mert az utolsó benyomás: a pusztulás, a végenyészet, az öldöklő angyal irtóztatós munkája egy oly fenkölt szellemű és oly nagy conceptiójú alkotásnál, milyen Lucretius műve: lehangol, holott a «de rerum natura» diadal jelvények tropaeumát állítja fel, melyre a végzet és a religió felett vett diadal van írva és üdvözllet azon isteni férfiúhoz, kiről d. r. n. III. 1040—1042. zengi:

ipse Epicurus iit decurso lumine vitae,
 qui genus humanum ingenio superavit et omnis
 restinxit, stellas exortus ut aetherius sol.

«Sőt, lefutott pályája után, elhúnyt Epikur is,
 A ki nemét túlmúlta eszével s a kitűnőket,
 Mint a kelő nap a csillagokat fenn, mind úgy eloltá.»

Hegedűs István.

KÖVETKEZETESSÉG AZ ESETLEGESSÉGBEN.

Noha az eszmék — melyeket fejtegetni óhajtok — semmi positiv eredményre nem vezetnek ; praktikus értéküktől függetlenül is annyira érdekesek, hogy szellőztetésük talán nem lesz egészen fölösleges.

E tüneményserű világ dús változatosságú panorámájában a lényeg, az alkotó erő rejtélye örökös kutatás tárgya volt a mélyen gondolkodók előtt, s a kapocs, mely bennünket *azzal* összeköt, — bár megfoghatatlan — annyira érezhető, hogy alig fog akadni ember, a ki élete folyamán többször megütközéssel ne vette volna észre megnyilatkozását. Homályos, sejtelemszerű valami ; de az öntudat meg nem nyugszik benne, s ha a leplet, mely a rejtélyt fõdi, nem sikerül is föllebbentenie : megkönnyebbülést érez, ha legalább szellőztetheti. Newton, Galilei, Copernicus fölfedezései örült-ség-számba mentek kortársaik előtt ; de azóta okult az emberiség ; józan és skeptikus ma már, s nincs olyan extravagáns idea, melynek mélyére hatni ne igyekeznék.

A hit, valamely felettünk örökös gondviselés-szerű hatalom felől olyan általános, hogy az alól sem hajdan nem tett, sem most nem tesz az emberiség kivételt. Legfeljebb a nevet variálja, melylyel a láthatatlan erõt felruházni szokta. Az ember gyarló, félénk természetében rejlik ez, s onnan van, hogy a véletlen szeszélyes huzásait éltünk sakktableáján olyan beszámíthatlan excentricitással vonogatja ; sor-

sunkat gyakran — saját belátásunk és óhajunk ellenére úgy igazgatja, hogy éppen hajótörésünk az, a mi előnyünkre szolgál.

E vérünkbe átment, velünk született meggyőződés mondatja ilyenkor velünk azon mélybölcességű, vigaszt nyújtó szavakat: ki tudja mire jó? A mi ismét abban leli magyarázatát, hogy egész odaadással hiszszük, mikép e világrend felett a véletlen uralkodik ugyan; de kormánytársa a «tévedés», s a mit egy adott pillanatban szerencsétlenségnek kell is tartanunk, az később boldogságunk forrása lehet.

Hogy azonban e kétségtelen tények daczára is — szándékosságot tulajdonítsunk a véletlennek: az olyan gondolat, mely az eszelősséggel határos. Honnan van tehát az, hogy ez a meggyőződés kivétel nélkül minden vallásfelekezetenél — leginkább persze Mohamed követőinél — otthonos? Honnan az, hogy az emberiség legkiválóbb alakjai, a kik szellemük fényével az emberi művelődés történetének sötét éjszakájába bevilágítottak, ez előítélettől sohasem voltak mentek? ... Valószínűleg onnan, hogy ez a hit, majd a legképtelenebb, majd ismét a legmélyebb értelmű, a mint éppen veszszük.

A kritikai philosophia legfőbb vívmánya az, hogy «minden, a mi történik, *szükségszerűleg* történik». Ez olyan megdönthetetlen igazság, melyet megczáfolni sem természeti, sem metaphysikai okokkal nem lehet. A delejes álomba merültek, s a második látással (second sight) megáldottak kézzelfoghatólag igazolják ezt. Sőt nemcsak az ilyen rendkívüli, hanem a közönséges álomban is előfordul néha az, hogy előre látjuk, *a mi történni fog.*

E sorok írójának életében egy eset adta elő magát, mely a maga nemében ritkítja párját.

Arad városában történt, a hol a hetvenes évek elején mint vizsgálóbíró működtem, hogy egy Kozma Pártén nevű oláh mezőcsész egy reggel hazulról eltávozván, szőrén-szálán

eltűnt, s a rendőrség minden nyomozása daczára sem volt feltalálható.

Napok multával, midőn az eset feledésbe kezdett menni, beállít hozzám az eltűntnek testvérbátyja s kérve-kér, hogy a mike-lakai vízfogó-sarkantyúnál rendeljek sondirozást, mert ő azt álmodta, hogy testvére vízbe fult s a szerencsétlenség helyén egy hal vetődött fel, s midőn a szomorú hír hallatára másnap a városba igyekeznék, az említett helyen tényleg egy halat látott fellibbeni: ő tehát szentül hiszi, hogy öcsese ott lelte halálát.

A kísérlet megejtetvén, az álom valónak bizonyult; az illető e szerint egy olyan futólagos, jövőbeli semmiséget, mint egy hálnak tovasiklása, órákkal előbb egész praecizitással előre látott.

Széchenyi István is megjövendölte a legapróbb részletekig, a mi jönni fog. Az 50-es évek legsivárabb homályában jósolja meg, hogy Andrassy Gyula — a kit in effigie felakasztanak — Magyarország miniszterelnöke, s Ferencz József, a ki a tizenhárom halálos ítéletét aláírja, szeretett királyunk lesz. *«Magyarország nem volt, hanem lesz!»* — e röpke szójátéka: ki nem halt reményének biztos meggyőződése!

Az álomnak ilyen visiójában a régiek olyan fanatikusan hittek, hogy alkalomadtán teljesen belenyugodtak; erősen élvén bennük azon meggyőződés, hogy bármit tegyenek is, a minék *jönnie kell*, minden célhavett rendszabály ellenére is jönni fog, sőt éppen azért, hogy azt kikerülni iparkodunk, jutunk a csávéba, mint ezt a fatalismusra épített antik tragédiák, a többek közt Oedipus és Adrastes gyászos története olyan megdöbbentő igazsággal illusztrálja.

Ha tehát a második látás — a mi olyan igen-igen ritka — hétköznapi adomány volna: akkor ezer meg ezer esemény bekövetkeztét előre tudnók, s azoknak szükségszerűsége úgyszólván kézzelfoghatólag bonyolódnék le szemeink előtt. Így

persze a kétség is eloszlan a felől, hogy bár a dolgok folyása tisztán a véletlen művének látszik is: alapjában mégsem az, hanem logikus láncolata egy mélyen rejlő kényszerűségnek, a melynek kezében a véletlen csak eszköz, melyet a kulisszák mögött igazgatnak. E mystikus kárpit mögé kutató pillantást vetni, s azt, a mi minden láthatónak háta mögött a báb-játékot vezeti, leleplezni: ez volt ősidők óta minden jövendőmondásnak feladata; megmutatni, hogy a mi előadja magát, az nemcsak a vaskövetkezetességű szükségszerűség elmaradhatlan eredménye, hanem egy genialis tárgyilagossággal előre megállapított láncolat, a mit a jövőbe néző szem tisztán előre lát.

A hit tehát, hogy felettünk egy egyszerű, logikailag demonstrálható fatalismustól eltérő magasabb valami uralodik, olyan általános, melyet többé-kevésbé minden gondolkodó ember — egy időre vagy egész életre — elfogad és magáévá tesz. A *transcendens fatalismus* ez, mely — trivialis kifejezéssel élve — impressariója a véletlennek, s rideg cynismussal nevet a tudnivágyó bölcs szemébe.

Magától értetődik, hogy ez theoretikus ismeretekből, vagy az ahhoz szükséges oknyomozásból — a mire vajmi kevesen alkalmasak — nem származhatik, hanem minden egyes ember élettapasztalatainak — úgyszólván — quintessentiája. Mert bármily egyhangú, bármily változatosságban szükölködő legyen is az egyén életpályája, mindenik magán hordozza a belső, morális szükségszerűség kinyomatát egyrészt, s a külső, teljesen számbavehetetlen esetlegesség bélyegét másrészt. Gyakrabbi ismétlődése ezen megfigyelésnek vezetett azon meggyőződéssé érlelődött nézethez, hogy az individuum életútja, ha még oly kuszálnak tetszik is: egy olyan összhangzó, következetes egészet képez, akár csak a legátgondoltabb éposz.

A tanulság, melyet éltünk vége felé abból levonhatunk, nem egyéb, mint saját egyéni akaratunk, végső elemzés-

ben — tévedésünk. Mert nem a világtörténelemben, mint a professorok vélik, hanem az egyén életében van terv és harmonia. A népek csak elvontan (in abstracto) léteznek; a mi reális, az az egyén. Éppen azért a történet minden metafizikai értelem nélkül szükölködik; nem egyéb configuratió-nál, a minnek jelentősége egyáltalán nincs.

Ebből a saját életünk megfigyeléséből keletkezett sokaknál a transcendens fatalismus, mely sok megszorítót, de éppen annyi igazságot is tartalmaz; mert sem az, a mit elkövetünk, *sem pedig életpályánk nem saját művünk*, hanem — a mit a kritikai philosophia lángeszű apostolának, Schopenhauernek kivételével senki annak nem tart — *lényegünk és lételünk*.

Ennek és a causalitás törvényének lánczolatánál fogva alakul actiónk és életpályánk és tökéletes szükségszerűséggel rohan végcélja — megsemmisülése felé. Ez magyarázza meg azt, hogy minden egyén életpályája a legapróbb részletekig már bölcsőjénél visszavonhatlanúl kijelölve van, s az álm-látó — felmagasztosultsága perczeiben — nyomról-nyomra megjövendölni képes. Nem kellene tehát soha ezt a mélyértelmű, szilárd alapon nyugvó igazságot szemünk elől téveszteni, ha tetteink és szenvedéseink, szóval életpályánk megítéléséről van szó.

Különben e megdöbbentő tervszerűség az egyén életútjában, részben a jellem állandósága és semmi változásnak alá nem vetett vaskövetkezetességéből is megmagyarázható, melynek befolyása alatt az ember minduntalan *ugyanazon kerékvágásba* téved s melynek következtében azt, a mi jellemének leginkább megfelelő, nyomban s csaknem ösztönszerűleg követi: akárcsak a nap hevétől a sivatag fővényében kiköltött teknősbéka, a mely a nélkül, hogy a vizet látná, egyenes irányban eleme felé tör. Ez volna tehát azon belső iránytű, melynek segélyével mindenki azt az irányt követi,

a mely neki legmegfelelőbb, de a melynek egyszerűségét csak akkor ismeri fel, mikor a tekervényes utat *már* befutotta. S mégis — a külső körülmények roppant befolyása és colossális hatalmával szemben — e magyarázat mintha sántikálna! Mintha felháborodást éreznénk, ha meggondoljuk, hogy az annyi lélekölő bánat, czéltalan küzdelem, tenger szenvedés és keserű csalódás árán megváltott életpálya külső behatás alatt álló része a vak, a minden rendszernek fittyet hányó véletlen intézésétől függne! . . . Sokkal inkább kísértetbe jövünk azt hinni, hogy miként az úgynevezett anamorphos képeknél tapasztaljuk, szabad szemmel nézve azokat, szétroncsolt, összefüggésnélküli tagokat látunk, s csak az összpontosító tükör segítségével válnak szabályos emberi alakokká: a világrendnek tisztán tapasztalati szemlélete is ama szétzilált alakzatokhoz hasonlít és harmonikus egészzé csak akkor alakul, ha a gyűjtő-tükörbe — *a sors szándékosságába* — vetünk pillantást, mely a szétszórtat összeköti s rendszerbe foglalja.

Persze, ha valaki a kákán is csomót keres, e nézet ellenében ismét azt vethetné ellen, hogy — a mit oly megátalkodott konoksággal állítunk — a dolgok rendjében látszólag előforduló tervszerű összhang nem egyéb, mint annak saját phantasiánk által való rendszerbe foglalása, mint mikor a falra mázolt, összefüggésnélküli tirádákból arcot, alakot stb. igyekszünk kibetűzni. S bár a futtában megfigyelő előtt ez ellentmondás tetszetősnek fog is feltűnni: a dolgok mélyére tekintőnek lehetetlen azon felleléstől tartózkodnia, hogy az, a mi a szó legszorosabb értelmében az egyénnek előnyére s minden tekintetben javára szolgál: nem lehet azon fellelgvár, a mit gondolatvilágunkban önámításunkra felépítünk, s a minek a véletlen által rombadóltét talán utolsó óránkig megsiratnók, hanem az, a mi a valóság reális megnyilatkozásában testet ölt, s a mire teljes meggyőződéssel mondhatjuk: «sic erat int fatis» — *így kellett jönnie*; miért

is ennek, mint reánk nézve legczélszerűbbnek, elmaradhatatlan megvalósításáról valami módon gondoskodva kell lenni, és pedig *a véletlen s a szükségességnek a dolgok legmélyén rejlő egysége által*; minek következtében az egyéni életpálya alakulásánál a belső, ösztönszerűleg megnyilatkozó kényszerűség, az érett megfontolás s a külső körülmények befolyása egymásnak annyira kezére játszanak, hogy az a befejezéskor mint egy kerek, tökéletes műretek áll szemeink előtt; noha kezdetlegességében, hogy úgymondjam csirájában, sem tervszerűség, sem cél nem látszott lefektetve lenni.

S ebből a szempontból éppenséggel nem volna alapelkülű, ha arra a transcendens gondolatra vezetnénk, hogy ez árnyékvilágnak, melyben a véletlen uralkodik, egy másik, lényeges, egységes, örökös és ideális világ áll *háta mögött*, mely a születést, halált, szóval a változást nem ismeri, s mely magának a véletlennek is titkos mozgató ereje.

Véglegesen tisztába jönni e dolgok felől természetesen csak akkor lehetne, ha előzetesen e kérdésekre kapnánk feleletet: fordulhat-e az egyén jelene és sorsa között teljes összhangtalanság elő? vagy — a főbb vonásokat tekintve — helyesen viszonylik-e minden sors az illető egyén jelleméhez? vagy végre, e kettő olyan csodálatraméltó szabatossgal vág-e össze, mint egy tökéletesen megalkotott drámai mű Shakespere kezéből? . . . De éppen ezekre lehetetlen határozott választ adni.

S mégis balgaság kellene hozzá azt gondolni, hogy tet-teinknek életünk minden pillanatában urai vagyunk! Mert, ha visszapillantunk a befutott ösvényre, a lépésekre, miket tettünk, s azok következményeire: magunk is meghökkenünk, hogyan lehetett *ezt* megtenni, *amazt* elhagyni; miből önkény-telenül következik, hogy a dolognak tényleg az a látszata van, mintha lépteink idegen hatalom befolyása alatt áll-nának.

Azért mondja Shakespere:

«Fate show thy force; our selves we do not owe;
What is decreed must be, and be this so!»

«Most mutasd óh sors meg, szörnyű hatalmadat;
Nem vagyunk magunké;
S a minnek jönni kell, soha el nem marad!»

Goethe hasonlóképen nyilatkozik Egmontban; sőt már a sirlalmak énekese, Jeremiás is azt tartja, hogy «az embernek nem áll hatalmában lépteit irányozni, s tetteinek nem ura».

Mindezen meggyőződés pedig azon alapszik, hogy minden tett két factornak az eredménye: egyrészt jellemünknek, mely állandó és változatlan; előttünk azonban csak lassankint, tettről-tetre — a posteriori — lesz ösmeretes, másrészt pedig a reánkható motivumoknak, melyek rajtunk kívül állanak, a világ folyása következtében felénk sodortatnak, s az adott esetben az illető egyénre *olyan kényszerűséggel* hatnak, hogy a cselekmény abból *szükségszerűleg* következik. A megismerő alany, az «én» előtt ez a két tényező azonban ismeretlen lévén: nem csoda, ha olykor-olykor saját tettei felett maga is elszörnyűködik!

Ha azonban a transcendens fatalismus szemüvegén át tekintjük egy bizonyos egyén életpályáját, akkor az éles ellentétnél fogva — a mi az események physikai esetlegesége s másrészt metaphysikai szükségszerűsége között fennáll — a legcsodálatosabb színjáték fejlődik ki szemeink előtt.

Hogy e tételt általán ismert példával tegyem szemléltetővé, kérem Schillernek «Gang nach dem Eisenhammer» című költeményét átolvasni. A mily esetlegesnek és semmitmondónak tetszik is itt Fridolin vonakodása a mise alatt: másrészt ránézve épp oly fontos és szükséges az.

Nem hiszem, hogy volna ember, a ki saját életében hasonló eclatáns példára ne akadna.

Nem csoda tehát, ha a hit, hogy életpályánk irányát,

minden látható szövevényességével együtt, egy megfoghatatlan, titkos hatalom vezérli: csaknem általános; s bár leggyakrabban szándékunk ellenére, mégis a tárgyilagos egész és alanyi czélszerűség szempontjából leghelyesebben, a mi akkor ötlük szemünkbe legfeltűnőbbben, ha később magunk is megbotránkozunk saját vágyunk felett, melylyel *a megtörténtnek éppen ellenkezőjét* óhajtottuk elérni. «Ducunt volentem fata; nolentem trahunt.» (Seneca.)

Ez az a rejtélyes erő, mely mindent — a nélkül, hogy az oksági összefüggést észlelhetnők — olyan aczélszilárdságú rablánczra fűz, hogy a kellő pillanatban, a minek összetalálkoznia kell, kérlelhetetlenül összetalálkozik. Ez az, mely az eseményeket épp oly korlátlanul uralja, mint a költő drámája eseményeit. Véletlen és tévedés pedig — melyek a dolgok rendes menetére zavarólag hatnak — csupán vak eszközei láthatatlan kezének.

A vakmerő feltevésre, hogy ez a félelmes hatalom valóban a véletlen s a szükségszerűség egységes, közös gyökerében találja erejét; mindennél inkább azon meggyőződés vezet, hogy a minden embernél más-más, de mindig sajátságos *egyéniesség* úgy testi, mint erkölcsi és intellectuális tekintetben egyrészt a legfőbb *metaphysikai szükségszerűség*, másrészt a szülők összekelésének folyománya, s így rendszerint *esetlegesség dolga*.

E két tényezőnek a dolgok legmélyén fekvő egységéről azonban tiszta fogalmat alkotni merő lehetetlenség, s csakis azt lehet megállapítani, hogy ugyanaz, azzal a rejtélyes erővel, a mit a régiek a fátum, az örökös genius, s a keresztények a gondviselés alatt értettek.

E három között csupán az a különbség, hogy míg az elsőt vaknak, a két utóbbit látással felruházottnak képelték őseink, s nevezetesen a genius Plutarchnál az őrangyal, mely mint a léleknek testen kívül álló felerésze csillagként tűn-

döklük fejünk felett; boldog, a ki élete súlyos napjaiban sem téveszti szemei elől, s midőn a választás nehéz: útmutatását követheti.

Érdekes példáját látjuk e nagy hatalom megnyilatkozásának a természet *teleológiájában* is, midőn a czélszerűség csaknem szembeszökőleg (noha a cél ismerete nélkül) jelentkezik. Avagy fel tudjuk-e fogni, hogy a tenger, a hullámain hánykódó hajóroncsot, fatörzseket, deszkákat *miért tereli éppen* a fában hiányt szenvedő északsarki vidékek felé? Fel azt, hogy a szárazföld nagyobb tömege miért fekszik a nyolcz nappal rövidebb s éppen ezért szelídebb telü északi féltekén? A czélszerűség nem az ismeret csinálmánya tehát, hanem egy minden megismerésnél jóval előbb létezett magasabb rendű szükségszerűség.

S ha tovább fűzzük megfigyelésünket és földünk keletkezését a Kant-Laplace theoria szerint képzeljük előállottnak (a mi csaknem a bizonyossággal határos), s elgondoljuk, hogy a változatlan törvényeknek alávetett természeti erők vak játékának egy ilyen jólrendezett, csodálatos világrendszer lett a szüleménye: lehetetlen ismét azon következtetésre nem jutnunk, hogy az egyén életpályája is — habár a vak véletlen játékától függő események által — akként vezéreltetik, *a mint az előre megírva van.*

Mindezt teljesen megfoghatóvá tenni, szolgáljon a következő analysis.

Véletlennek azt nevezzük, a minek oksági összefüggését nem látjuk. *Absolut* véletlen azonban nincs, mert a legvéletlenebb is épp oly szükségszerű, mint az, a mely kézzelfogható, csak forrását kell távolabb keresnünk. Minden egyes eseménynek tehát megvan a maga láncolata, melynek következtében az, a mit a véletlen játékának gondolunk, éppen az adott pillanatban szükségszerűleg következik be. Ilyen oksági láncolat — a tér segélyével — ezer és ezer van egy-

más mellett; mindazonáltal egymástól nem teljesen idegnek, hanem miként egy ugyanazon ősapa unokái egymáshoz frappánsúl hasonlók. Ezen alapszik, hogy *a mit a sors akar*, a feltételek esetleges összetalálkozása következtében, *okvetellenül* bekövetkezik; ezen, hogy a népvádorlás romboló korszakában a hellén művészet halhatatlan remekei — a Laokoon, a vatikáni Apolló s mások — mint egy színházi sülyesztő alkalmazásával a föld mélyébe vándorolnak, hogy egy egész évezred után a XV. század végén — mint az emberi alak örökszép mintái — újra napfényre kerüljenek.

A kártyavetés, csizió, ólomöntés, minden más kísérletezéssel együtt azt bizonyítják, hogy az emberiség soha, de soha nem fog azon hiedelemtől szabadulni, hogy a szemmel láthatóból a láthatatlan, a jelenből a jövő egész pontossággal meg volna fejthető: *hacsak a titkos írás valódi kulcsának birtokába juthatnánk!*

Pászthory János.

KOSSUTH ÉS AZ EURÓPAI DIPLOMATIA.

Magyarország függetlenségi törekvései az európai kabinetek hatalmi politikájában ez évszázad alatt három ízben találtak behatóbb figyelemre, a magyar nemzet három ízben állt azon a fordulóponton, hogy megszűnjön «quantité négligeable» lenni a nemzetközi diplomacia mérlegében, s archimedesi pontjául szolgáljon az európai államrendszer új alakulatát előidéző nagyszabású actióknak.

Az első alkalom Napoleon merész hódító terveinek volt természetszerű következménye, mely a népszabadság jelszavával dobta üszkét a bécsi udvar szűk látkörű politikája által széttagolt nemzet testébe — szerencsére sikertelenül. A második és egyetlen positiv eredményekkel járt kísérlet az volt, mely Ausztria hegemoniájának a német szövetségből való kizárása gondolatára építette Magyarország állami önállóságát a dualistikus államforma keretében, s a mely gondolatban Bismarck és Deák lángelméi találkoztak. Végre a harmadik nevezetes diplomatiái felkarolása a független magyar állam-eszmének abban hasonlított az elsőhöz, hogy éppen úgy a napoleoni tradíciókban kereste támaszát s épp oly mértékben nélkülözte a reális politikai számítás minden bázisát és biztosítékát.

Ez utóbbi epizód okmányyszerű megvilágítását czélozzák az alábbi sorok, főleg azokban a vonatkozásaiban, a melyek

Kossuth személyes szereplésével összefüggnek. Forrásaink, néhány újabban megjelent memoire-on és történeti műven s több egykorú külföldi újságcikkben kívül, főleg az angol parlament két háza elé terjesztett s kinyomatott hivatalos jelentéseket, továbbá a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Vörös-féle kéziratgyűjtemény idevágó kiadatlan jelentéseit és levelezéseit, a mennyiben azok rendelkezésre állhattak, s végül Rónay Jácint szintén kézirati följegyzéseiből némely nagyfontosságú ismeretlen adatot foglalnak magukban. Mindezt egyelőre nem a forradalomkori és forradalomutáni diplomacia tárgyalásai történetének részletes monographikus előadásai-val, hanem inkább csak az ismeretlen momentumok külső összefüggésükben megragadott okmányszerű bemutatásával kívánjuk nyújtani.

Magyarország függetlenségi harcában a külföld sokáig nem látott egyebet a keleti kérdés egy újabb phasisánál: ebben még Palmerston gyakorlott szeme is tévedett. Nem a historiai állam jogaiért folyt harc, hanem a nemzetiségi eszme forrongásának egyik tünete, az ethnographiai államalakulás egyik processusa volt, a miben az események kulcsát keresték. A magyar szabadságharc egész politikai psychológiáját félreértették a hatalmak, s ez a gyökeres félreértése a magyar nemzet valódi aspiratióinak végre is nem késett a függetlenség ügyét nemzetközi bukása elé vezetni.

Egyedül Oroszország látszott jól tájékozottnak, ugyanaz az Oroszország, mely már 1812-ben majd hogy nyílt forradalomba nem kergette Magyarországot Ausztria ellen, s hogy nem tette, csak azon mult, hogy sokkal hálásabbnak látszott Ausztria hatalmi állását azzal bénítani, hogy 37 évvel később az orosz fegyverekkel visszahódított s «a czár lábai elé fektetett» Magyarországot Ausztriának kegyesen visszaadta.

Tényleg nem is lehetett Oroszország és a délszláv mozgalmak között érdekkapcsolatot keresni. A pánszláv eszme

akkoriban még kétélű fegyver volt, mely Oroszország és Ausztria ellen egyként volt fordítható. Közvetlenül a Metternich-rendszer bukása előtt még hosszú ideig abban a hitben voltak az irányadó körök, hogy a magyarországi nagy-szláv üzemek, távol attól, hogy Oroszország hatalmi eszközei legyenek, ellenkezőleg Lengyelországnak válhatnak hasznára a csári uralom ellen. Ezt a politikai gondolatot a bécsi udvar nem is késett a maga egész jelentőségében fölfogni és kiaknázni, mikor Oroszország sakkbantartása érdekében a nemzetiségi mozgalmak szítására és a szláv cultura ébrentartására a maga «Hofslavist»-jai által vállalkozott. Csak a 30-as években keletkezett ifjú-orosz irányzat kezdte a pán-szláv aspiratiókat az orosz sympathiák medrébe terelni. A pétervári cabinet megszeppenve a külföldi szláv propaganda gyors sikerein, hogy a mozgalmaknak ellene hasson, ügyes fordulattal, a helyett, hogy nyíltan szembeszálljon e törekvésekkel, parallel irányban kezdte meg aknamunkáját, melyet a «szláv» és az «orosz» eszme lényeges azonosságának kifejtésére alapított.

Ez a magyarázata annak, hogy az orosz politika kezdetben mindent inkább, mint ellenséges magatartást tanúsított Magyarország törekvéseivel szemben, s azért támogatta a frankfurti parlamentben is, hova Kossuth Pázmándyt és Szalayt küldte Magyarország képviselőjében — inkább az úgynevezett frankfurti pártot a schwarzgelbek ellen. Oroszországnak tényleg semmitől sem volt több oka tartani, mint egy alkotmányos szláv birodalomtól, mely a csári hatalomra szávozta veszélyesebb lehetett volna, mint a német összbirodalom eszméje, s éppen azért Ausztria szlavizálását különösen érdekében állott minden módon megakadályozni. Ez elég volt arra, hogy az új magyar ministerium megalakulását is rokonszenvenvel fogadja a délszláv mozgalmakkal szemben. Másfelől a frankfurti parlament német tagjai közt sem hiányoztak

Magyarország szenvedélyes bámulói, s a würzburgi szabad-
elví lap szerkesztője, Eisenmann Gottfried, mindig magyar
zsinóros attilában jelent meg ott, s kimélet nélkül harsogta
dörgedelmes oratióit a «csak négy hét óta fölfedezett» pragma-
tica sanctio ellen, s a német-osztrák tartományoknak Ausztriába
való kebelezése mellett.¹

A forradalmi kormány részéről talán politikai hiba volt,
hogy Oroszországnak a magyar ügy érdekkörében való leköté-
sétől idegenkedett. Annál megfontolandóbb lett volna ez, mivel
végkép megczáfoltnak tarthatjuk ma már azt az állítást,
mintha az angol kormány már kezdetben rokonszenvvel visel-
tetett volna szabadságharczunk iránt. Teljesen valószínűtlenné
teszi ezt már maga az a válasz, melyet a Kossuth által
Londonba küldött s fegyvervásárlással is megbízott ügyvivő
megbízó-levelére az angol külügyi hivataltól kapott, s melyet,
épp úgy, mint a magyar diplomatai agensnek Palmerstonhoz
intézett ajánlkozó levelét, egész terjedelmében közöl a «Cor-
respondance relative to the affairs of Hungary 1847—1849»
cím alatt kibocsátott angol kékkönyv.

A Palmerston lordhoz intézett levél, 1848. decz. 11-iki
kelettel, szóról szóra így szól:

«Alólirott október haváig Magyarország teljhatalmú meg-
bízottja a német központi kormánynál, legutóbb kormányától
rendeletet kapott, — melyet másolatban van szerencséje csa-
tolni, — hogy Angliába siessen és Nagy-Britannia uralkodó
cabinetje részére pontos értesítéseket szolgáltatson a magyar
királyság jelen állapotáról, remélve, hogy ha a külügyminister
ő kegyelmessége tudomásul veszi, előleges megegyezés jöhet
létre, mely hivatva lesz a magyar korona területén a rendet
megszilárdítani és visszaállítani a békét, mely oktan módon
meg lett zavarva, és oly forradalom kitörését helyezi kilátásba,

¹ Arneht: «Aus meinem Leben». Stuttgart, 1893.

melynek visszahatása Európa egyharmadában érezhető lenne. ha a törvényeket megillető tisztelet és adott eskü nem ellensúlyozza a forradalmi s egyúttal reactionarius politika ügyetlen tapogatódzásait és félénk kísérleteiket.

«Alólirott, bejelentvén érkezését a külügyminister ő excellentiájánál, reméli, hogy ha kihallgatást nyer és a honvédelmi bizottság elnökétől nyert megbízatását előadhatja, részletes értesítést nyújthat a magyar ügynek állásáról, a mennyiben azt az angol királynő ő felségének kormánya óhajtja.

«Reméli is, — egyszerű és igaz az ügy, melyet szolgál, — hogy könnyen megvilágosíthatja a magyar kérdést, melyet a rosszakarat kilencz hónap óta elferdítve, s a tájékozatlanság helytelenül ad elő, és kiemelheti annak sürgős szükségét, hogy e kérdés európai szempontból oldassék meg.

«Alólirott még szükségesnek látja azzal indokolni jövetelét, hogy a Rákóczy-féle szabadságharc alkalmával a mult század elején szintén Nagy-Britannia volt a közvetítő Magyarország és Ausztria közt, ez bizonyítja, hogy a magyar koronának Ausztriához való viszonyát mindig nemzetközi érdekű dolognak tekintették, mely fölött a nagyhatalmak dönthetnek.

Aláírás: x x x.»

Az angol kékkönyv Kossuth megbízottjának nevét nem közli. Az x x x. azonban nem más, mint *Wimmer Gottlieb Ágost*, felső-lövői evangélikus lelkész, a kit Kossuth előbb Berlinbe, onnan Londonba küldött. Wimmer 1848 után Amerikába emigrált; majd visszatért Francia- és Angolországba. 1852-ben Brémában volt hitszónok és 1866-ban halt meg Bécsben.

A fentebbi levélre lord Eddysbury felelt, s a következőket írta vissza decz. 13-án.

«Üram! Lord Palmerston megbízásából tudósítom önt, hogy e hó 11-én kelt levelét megkapta, de lord Palmerston. sajnálatára, nem fogadhatja önt. A brit kormánynak nincs

önálló Magyarországról tudomása, csakis úgy ismeri, mint az osztrák császársághoz tartozó részt, és bármilyen összeköttetés jönne is létre Nagy-Britannia és Magyarország közt, az csak Koller báró útján történhetné, ki Ausztria császárárt és udvarát képviseli nálunk. Eddisbury.»

Anglia ezen vonakodása a magyar ügyekbe való beavatkozástól Kossuthot és pártját arra bírta, hogy az Egyesült-Államokban keressék politikájok támaszát. Valóban az első pillanatban is nyilvánvaló volt, hogy az angol cabinet nem lesz hajlandó az európai dynastikus érdekek feláldozásával a statusquo teréről lelépni egy oly eszméért, melynek történeti jogosultságát átérteni nem volt képes. Mi több: nem tartózkodtak Londonban Kossuth és Wimmer leveleit Bécsbe küldeni el az angol követnek, ki azokat haladéktalanul közölte a bécsi udvari körökkel.¹

Így történt, hogy az 1848. év vége közeledvén, Kossuth, hogy a növekedő zavaroknak elejét vegye, az Egyesült-Államok Bécsben megbízott követéhez fordult közbenjárásért, hogy az Ausztria és Magyarország közt fenforgó viszály békés kiegyenlítése érdekében közreműködjék. Az Egyesült-Államok kormánya teljes hivatalos tudomásával bírt e lépésnek, s bár szigorúan ragaszkodva azon elvéhez, melytől, tudjuk, később sem tért el, Kossuthnak amerikai propagandája alatt, hogy t. i. idegen államok belső ügyeibe nem avatkozik, mégis mint «bon office»-t fogva föl feladatát, a békealkudozások útja megnyitására pillanatig sem habozott, mint ezt mutatja lord Ponsonby bécsi nagykövet alábbi jelentése Palmerston lordhoz 1848. decz. 6-ikáról, mely egész terjedelmében helyet foglal az angol kétkönyvben:

«Kossuth — írja Ponsonby — Pulszky ellenjegyzésével küldött levelet az amerikai követhoz, *M. Stiles*-hoz, melyben

¹ Hentaller Lajos: «Kossuth és kora». 1894.

kéri, hogy Windischgrätz herczeggel békealkudozásokat eszközöljön ki. M. Stiles a közlésre szánt levelet megmutatta a herczegnek. A herczeg azt válaszolta, hogy ő nem tudna oly békefeltételeket szabni, a melyek személyes vonatkozásuknál fogva Kossuth által elfogadhatók lennének. Azt mondják, a feleletnek czélja, Kossuthot személyesen tenni felelőssé a történetekért stb. stb.»

Magának Kossuthnak és Stilesnak levélváltása érdekes emléke annak a magatartásnak, melylyel a szabad Amerika kísérte a magyarországi fejleményeket, s melylyel a népjob és humanitás követelményeinek iparkodott eleget tenni, ennek daczára nem tévesztvén szem elől, hogy Magyarország önálló nemzetközi individualitását el nem ismerheti, s csakis a «*guerre à outrance*» megakadályozását tekintheti feladatául.

Kossuth levele Stileshez így hangzik:

«Értesülvén arról, hogy ön hajlandó a humanitás nevében egyezkedést közvetíteni Ausztria és Magyarország közt, mi örömmel támaszkodva az Egyesült-Államok képviselőjének igazságérzetére, arra kérjük, eszközölje ki az útját annak, hogy az Ausztria és Magyarország határán álló két hadsereg közt a tél idejére fegyverszünet jöhessen létre és a mindkét államra nézve káros háború megakasztassék.

«Fogadja őszinte rokonszenvünk nyilvánítását minden alkalomra, mikor az Egyesült-Államokkal, a szabadság és civilisatio természetes támaszával érintkezhetni szerencsések leszünk.

A honvédelmi bizottság elnöke.

Aláírva: Kossuth Lajos.

Államtitkár: Pulszky Ferencz.»

E felhívásra Stiles kétféleképpen felelt; első levele, mely 1848. decz. 2-ikéről van keltezve, kimerítő képét adja lépéseinek:

«Sir! 1848. nov. 29-ről, Pestről keltezett levelét, melyben engemet a «humanitás» nevében és a mindkét államra

nézve káros háborúnak megakasztása czéljából a fegyverszünet kieszközlésére felszólít, ma este megkaptam.

«Ismerve az ügynek sürgős voltát, rögtön Schwarzenberg császári külügyminister úrhoz siettem, ki azonban Olmützben volt. Ekkor Schönbrunnba hajtattam, Windischgrätz herceg főhadiszállására, a ki szintén Olmützbe távozott. Először is Schwarzenberg herczeggel óhajtok értekezni, azután Windischgrätz herceg visszatérése után (kit minden perczben visszavárnak), igyekezni fogok vele személyesen beszélhetni; de ugyanezen időben, miután az ügy nagy nehézségekbe ütközik és az egyenetlenség bármi jellegű, Ausztria aligha veszi szivesen egy idegen hatalom beavatkozását; és másodsor, miután Ausztria igen messzeterjedő intézkedéseket tett Magyarország megtámadására és annak félbeszakítása érdekeibe ütköznék: kevés kilátással kecsegtethetem önöket a fegyverszünet kieszközölhetésére nézve. A humanitás szempontja és hogy a vérontás megakadályoztassék, ez az egyetlen alap, melyen hajlandó vagyok Ausztria és Magyarország közt a kibékülésnek útát nyitni, hogy azután egymásközt érintkezve szerencsés és békés megoldásra jussanak; legyen meggyőződve, hogy erre nézve nem kimélek sem időt, sem fáradságot.

Alázatos szolgája

William H. Stiles,

Az Egyesült-Államok megbízottja.»

Stiles második levele nyomon követte az elsőt és még érdemlegesebben nyilatkozik az általa elért eredményekről:

Bécs, 1848. decz. 3.

«Sir! Tegnap estéről kelt levelemben értesítettem önt, hogy Windischgrätz herceg távol van Bécsből, de én sietek felhasználni a legelső alkalmat, visszatérése után, hogy beszélhessek vele az önök ügyéről. Ma reggel értesülve a herceg hazatéréséről, siettem Schönbrunnba, és értekezve ő magaságával, most térek vissza tőle. Közöltem vele az önök kíván-

ságát, közöltem, hogy önök már többször igyekeztek megbizottuk által a kormányhoz férni, de mindig nehézségbe ütköztek, és most, miután a közlekedés a két ország közt el van vágva, az én közbenjárásomhoz folyamodtak. Ő magassága kegyesen fogadott, megköszönte a békéltetés czéljából tett fáradozásaimat; de a következő érdemleges választ adta: «Én nem tehetek semmit ebben a dologban.» «Én csak a császár parancsainak engedelmeskedem.» «Magyarországot meg kell hódoltatni.» «Pestet elfoglalom, a többi felől a császár határoz.» «Én azt a parancsot kaptam, hogy Magyarországot elfoglaljam, és remélem ez sikerülni fog — azért nem bocsátkozhatom alkudozásokba.» «Nem folytathatok alkudozásokat azokkal, a kik forradalmi alapon állanak.» Sajnálataát fejezte ki, hogy kénytelen Magyarország ellen hadat vezetni; elmondta, milyen módon ejtette hatalmába a forrongó Bécset, és kijelenté, hogy folytatólag is hasonló elvek vezérlik magatartását. Egyéb figyelemreméltó kijelentést nem tett, kivéve, hogy az önök megközelítési szándékáról eddig tudomása nem volt, s ez az első békéltetésre vonatkozó felszólítás, melyről értesül.

«Nem akarva az ön hírvivőjét tovább tartóztatni, kérem fogadja legmélyebb sajnálatom kifejezését a miatt, hogy békés úton nem sikerült az ellenséges hangulatot megszüntetni.

Alázatos szolgálja
William H. Stiles,
 Az E.-Á. megbizottja.

«U. i. — Nem lesz talán érdektelen önnek megtudni, hogy Ferdinánd császár lemondott a trónról unokaöccse javára; Ferencz Károly főherczeg lemondott örökösödési jogáról, és Ferencz József főherczeg lett Ausztria császára-ként elismerve, I. Ferencz József név alatt.

W. H. Stiles.

A fentebbi documentumok leplezetlenül mutatják azon törekvések megghiusulását, melyeknek célja volt Magyarország ügyének külföldön összeköttetéseket keresni a forradalom első szakában. Ezzel befejezést nyert azon politika első phazisa, mely a magyar kérdés iránt hangolni törekedett a külföldet. Más és hathatósabb eszközökre volt szükség, hogy nemzeti érdekeink az európai politikai helyzet keretében actualisabb jelentőségre s ennek folytán behatóbb figyelemre tartsanak számot, hogy szervesen illeszkedjenek bele a kor eszméi alakulásába, mely rég túlszárnyalta azon iskola jelszavait, mely a nemzetközi politikában a népek természetes jogai zászlója alatt harczolt.

Ezt a fordulatot meghozták az események, de különösen az orosz interventio és az április 14-iki nyilatkozat. Azokban a jelentésekben, melyeket az 1849. év elejéről Londonba Ponsonby és Magenis lordok küldöttek. kapcsolatban Pulszky londoni missiójával, a külföld mind tisztább képet merített szabadságharcunk mélyebb rugóiról. Magenis 1849. május 1-én különösen hangsúlyozza jelentésében azt az értesülést, hogy a magyarok majdnem mind monarchisták: «de Kossuth — úgymond — elhitette velök, hogy Ferdinánd császárt erőszakosan fosztották meg a tróntól, és a most uralkodó császár csak bitorló, a magyarok tehát azt hiszik, hogy most törvényes uralkodójuk érdekében harczolnak.»

Oly előkelő angol politikusok osztották ezt a nézetet, mint George Sumner, ki több ízben a legkedvezőbben nyilatkozott Kossuthról és követőiről, s kifejezte azt a meggyőződését, hogy csak a végszükség kényszerítette rá Kossuthot, hogy a Habsburg-háznak tett hűségesküjét megszegje. De hiszen Kossuth — úgymond — különben is nem Ferencz Józsefnek, hanem V. Ferdinándnak tartozott hűségesküvel, a kinek lemondása azonban kényszerű volt. És Sumner ismételen is kikelt azok ellen, kik a magyarokat lázadóknak

neveztek; nem a magyarok, hanem azok a lázadók — tette hozzá — kik Ferencz Józsefet támogatják. Különb en is nem feküdt-e Anglia előtt Magyarország Ausztriához való viszonya helyes megítéléséhez oly példa, mint az Anglia és Hannovera közötti viszony? Tegyük fel, hogy IV. Vilmos proclamálta volna Anglia és Hannovera egyesülését s Zellbe tette volna át székhelyét, hogy ott vegyes parlamentet hívjon össze, mit szólt volna ehhez Anglia?

De volt még egy körülmény, mely lord Palmerston titkos politikáját Magyarországgal szemben lényegesen módosítani volt alkalmas, legalább is a jóakarató semlegesség irányában. Magenis lord még 1849. április 27-én fölhívta a kabinet figyelmét arra, hogy «a Magyarországon megindult küzdelem immár a lengyelek ügyévé fejlődött», a mennyiben a seregeket lengyel tábornokok vezették, mint Dembinsky. Bem stb. Sőt Ponsonby hozzátette, hogy több jel mutat arra, hogy győzelem esetén sem Ausztria, sem az oroszok nem hagynak a magyarok kezében semmi eszközt arra, hogy újból ellentállást fejthessenek ki Ausztriával szemben, vagy ha adnak is valamelyes alkotmányt a magyaroknak, a mennyi az ország helyi viszonyaihoz szükséges, de semmi áron sem állítják vissza a régi alkotmányt. Ezt egyenesen rosszalólag adja tudtúl Ponsonby s úgy látszik, Palmerstonnak elevenére tapintott. A szabadságharcz, mely Magyarországon a nemzetiségek felbujtásával vette kezdetét az ország történeti alkotmánya ellen, a mely eleintén csak a magyar hegemonia elleni küzdelmet jelentette, most, az oroszok által elnyomott lengyelségnek a magyar ügygyel való szövetségzése s a zsarnok északi kolossus elleni közös harcza által a keleti kérdés súlypontját a magyar fegyverekbe helyezte át s a szabad kelet sorsát azoknak diadalához kötve mutatta. Pulszky maga Londonban nem tartózkodott nyíltan kijelenteni, utasításához képest, hogy ha Magyarország független-

ségét ki nem vivja, úgy inkább lesz oroszszá, mint osztrákká. Az angol politikára nézve ennél nem volt képzelhető súlyosabb fenyegetés annak a nagy világharcznak a sorsa szempontjából, mely az angol és orosz hatalmi körök versengését a kelet kulcsa bírástól mutatta függőnek. Pedig hogy e fenyegetést talán komolyan is vehették, azt következtetni engedí William Nassau,¹ ki Teleky Lászlónak egyenesen szemére lobbantotta, hogy nem hitte — úgymond — hogy a nemzeti örület ennyire mehessen, mert mint Ausztria kiegészítő része, Magyarország mindig döntő befolyást fog gyakorolni a monarchia ügyeire, ellenben, mint Oroszország provinciája, csak a félbarbarismus rabságába süllyedne.

Ugyanakkor az ápril 14-iki függetlenségi nyilatkozat is önként érthetőleg nagy feltűnést keltett a külföldön, s érdekes azokat a commentárokat hallani, melyekkel a nyugot-európai sajtó legtekintélyesebb organumai kísérték a debreczeni országgyűlés radikális lépését. Ebben a kórusban a reactio hangját egyedül a bécsi lapok képviselik, míg az angol sajtó a legrokonszenvesebben tárgyalja az eseményeket s higgadt modorban fejtegeti e lépés politikai súlyát. A *Times* például constatálja, hogy a Habsburg-dynastia volt az, mely a szerződéseket először megszegte s így jogát a koronától önként dobta el magától. Még behatóbban szól e kérdésben az *Edinburgh Review*, mely tartalmaz cikkekben foglalkozik a magyar alkotmány egész történeti fejlődésével s aztán Kossuthra tér át, kiről magasztalólag említi fel, hogy Cromwellre és Malcolmsra emlékeztet s beszédében arab tűz és méltóság olvad egybe.

A legfigyelemreméltóbb fejtegetéseket azonban a *Globe* füzte a magyar függetlenségi nyilatkozathoz; s ezek nem-

¹ Nassau William Senior. Journals kept. in Italy, from 1848 to 1852. London. 1871.

csak azért érdekesek, mert a lapnak Palmerstonhoz való viszonyánál fogva, az angol kormány hivatalos nézeteibe engedtek betekintést, hanem főleg azért is, mert messze kiható program kiindulási pontjául szolgáltak az egész keleti kérdés rendezésére abban az értelemben, melyben azt Palmerston nemzetiségi politikája contemplálta, s a melynek lényegében Kossuth eszménye is megfelelt a dunai conföderáció tervezetében. A *Globe* nemcsak örömmel üdvözölte Magyarországot teljes állami és nemzetközi önállóságának útján, nemcsak teljes rokonszenvének adott kifejezést függetlenségi törekvéseivel szemben, hanem *Moldva- és Oláhország Magyarországhoz csatoltatása kérdését is fölvetette egyúttal*, azzal a mély politikai célzattal, hogy az ekkép megerősödött Magyarország, Törökországgal együtt hatalmas védbástyájául szolgáljon Anglia ázsiai érdekeinek és kereskedelmének (Oroszország aspiratióival szemben).

Ennek a nagy gondolatnak, mely Magyarország és Anglia között oly reális kapcsolat igyekezett teremteni, nem egyedül Palmerston volt a szószólója. A független Magyarország kérdése éppen gazdasági előnyeinel fogva hódított rohamosan a city köreibben s az *Examiner* az általános világforgalom és kereskedelem érdekei szempontjából taglalva Magyarország gazdasági felszabadulását Ausztria önző gyámkodása alól, cseppet sem tartózkodik nyíltan rámutatni a bécsi reactio ama kislelkű politikájára, mely eddig Magyarországot rendszeresen elzárta a világtól s ipari és gazdasági fejlődésének mostohán elvágta útját.

Napjaink történetének érdekes problémája lehet, hogy vajjon, ha a magyar nemzet ellenállása oly váratlanul meg nem törik, Anglia intervenciója késztetik-e sokáig a magyar ügyben? Kétségtelen, hogy a czár szövetsége nemzetközi jelentőséget adott a magyarországi eseményeknek. De Palmerston egyelőre még Törökországgal akarta kikapartatni a geszte-

nyét, melynek fölbátorítása az emigratio ügye mellett csak következménye volt annak a politikának, mely végre fölismerte a magyar kérdés igazi lényegét az európai concertben. Kossuth még az 1849. év szeptemberében írt Palmerstonnak fogva tartott gyermekei és neje érdekében s ennek a lépésnek az volt közvetlen eredménye, hogy az angol kormány jegyzékkel fordult Bécsbe, melyben komolyan föltette a kérdést, vajjon Kossuth gyermekei mint hadifoglyok, vagy milyen más minőségben tartatnak fogva? A felelet nem lehetett más, mint a gyermekek késedelem nélküli szabadon bocsátása. Még frappánsabbul jellemzi az angol politika gyors fordulatát Kossuthnak egy titkos levele, nevéhez intézve, melyet a Vörös-gyűjteményből közlünk itt először:

•A szultán és birodalmának kormánya — írja Kossuth — oly nagylelkűséggel viseltetik az emigratio iránt, minőt alig lehetett volna találni más kormánynál; kiadásokról már szó sem lehet többé; a szultán *kész háborúra kelni az oroszokkal és osztrákkal, mintsem hogy a magyar, lengyel, olasz menekvőknek egy hajszálát sérteni hagyja*. A lengyelek tegnapelőtt utaztak el Sumlára, az olaszok tegnap Gallipoliba, a magyarok holnapután mennek Sumlára s onnan a főnökök Konstantinápolyba s tovább, a hova tetszik. Altisztek s legénység mind teljes ruházatot kapott s utiköltségül teljes élelmi ellátás mellett a magyarok ezredestől lefelé 2500 piastert, a lengyelek és olaszok aránylag, azonkívül minden tábornok 5—6000, Batthyány Kázmér 5000, a kormányzó 10000 piastert. Mindnyájan, de különösen az utóbbi nagy tiszteletben s megkülönböztetésben tartatnak. A Passa egy fényes batár kocsit küldött a kormányzónak, hogy kényelmesen utazhasson. Itt az ajándékokat el kell fogadni. A kormányzó most maga viszi a magyar emigratio vezényletét s rend és elégedés kezd uralkodni, mert

ő és Batthyányi a török kormány nagylelkű ajándokát a tömeg sorsának javítására átadták.

«Az angol és francia kormányok s a vidékeni tisztviselőik szintűgy a legmelegebb sympathiát tanusítják. Főhadihajójok már a Dardanellák-nál áll a török nagylelkűséget oltalmazni. A kilátások igen harcziasak. A törökök dühös ellenei az oroszoknak; a magyaroknak forró barátai. Angliában sohasem volt semmi terjedtebb, mint ez ügy iránti sympathia. Itt és ott senki sem hiszi, hogy Magyarország elveszett volna. A politikai horizon derül. De otthon a tömérdek fájdalom és szenvedés s itt a hontalanok mellében az öldöklő bú s keserv. A könyörület Istene legyen hazánkkal és velünk. L.»

Ismeretesek a Kossuth és a magyar emigránsok kiadása felett a kabinetek között megindult tárgyalások előzményei. Ez események némely epizódjai, így a Koszta-féle eset a nemzetközi jog elmélete terén is élénk megvitatást nyert. Az angol diplomacia diadalában a népjog szabadabb, emelkedettebb felfogása érvényesült az európai reactio gyűlöletes és néptipró rendszerével szemben s ez megadta Kossuthnak azt a talajt is, melyre további agitatorius tevékenységét építette a nemzet ügyének sikere érdekében.

A magyar emigránsok érdekében Anglia és a porta közt folyt jegyzékváltás sikerre vezetvén, 1851. nov. 16-án vették a Londonban tartózkodó bujdosók hírét, hogy Kossuth családjával útban van Anglia felé s október első napjaiban köt ki Southamptonnál. E hírre nagy lelkesedés szállta meg a világvárost, új remény szállt az emigránsok szívébe. Október 18-án mind összeültek a Londonban tartózkodó magyarok s mint Rónay Jácint beszéli kiadatlan irataiban, elhatározták, hogy Kossuthot fényes küldöttséggel fogadják, s neki sajátkezű aláírásokkal ellátott üdvözlő iratot nyújtanak át

a tengerparton. Az üdvözlő irat szerkesztésével s átadásával br. Kemény Farkast bízták meg, az aláírók pedig betürendben a következő magyar menekültek voltak, ú. m.:

Asztalos J., Bakacs László, Bethlen Gergely gróf, Czink János, Czech János tábornok, Gál Sándor, Gelich Richard, Gorove István, Hajnik Pál, Jankó Miklós, Juhász József, Karacsay Sándor gróf, Kemény Farkas báró, Kinizsy Pál, Kiss Miklós, Klapka György tábornok, Lóránd József, Mednyánszky Sándor, Mészáros Imre, Molesányi László, Mondola Imre, Nagy Imre, Nagy Pál, Nagy Péter, Pataky János, Pulszky Ferencz, Reményi Ede, Rónay Jácint, Rózsafy Mátyás, Simoncsics J., Simonyi Ernő, Szeredy József, Szontagh Samu Thaly Zsigmond, Thúry Mihály, Vay László gróf, Vékey Zsigmond, Vértesy János, Vetter Antal, Vukovics Sebő.

Csak a hajóra nézve nem voltak bizonyosak, a mely Kossuthot és családját a szabad Angliába fogja szállítani Kiutahiából. A szakavatottabbak véleménye azonban két gőzöst jelölt meg ilyenül. és pedig az «Indus», mely Alexandriából jövet csak Gibraltárnál volt horgonyt vetendő, hogy onnan egyenesen Southamptonnak tartson, s a «Madridot», mely szintén Gibraltárból indulva, Lissában Oporto és Vigo érintésével volt Angliába jövendő.

És csakugyan már az október 23-án reggel hét órakor kikötött «Indus» hajót nagy néptömeg várta, mely a fedélzeten kíváncsian fürkészte szemeivel Kossuthot, azonban hiában, mert a hajó csak azt a biztos hírt hozta, hogy Kossuth a «Madridon» fog megérkezni valószínűleg még azon nap folyamán, a mi ügyis történt, s Kossuth rengeteg néptömeg jelenlétében tartotta bevonulását, úgy, hogy a hatóságnak rögtönzött korlátokat kellett felállítani. Azonban Kossuth akkori népszerűségét nemcsak e száraz adatok tanúsítják, tanúsítja azt az a jellemző incidens is, hogy az Amerikában élő Lukácsy ugyanez időben Kossuthról az amerikaiak szá-

mára drámát készült írni és kiadni a nagy szónok hű arczképével ellátva s erre St. Louisból előfizetést is nyitott, példányonként két dollárért s az erre vonatkozó német előfizetési, felhívást a londoni emigránsoknak is elküldte.

Hogy Kossuth angliai fogadtatása oly fényes, bevonulása tökéletes diadalmenet volt, abban rendkívüli szónoki tehetségén és nevezetes politikai szereplésén kívül kétségtelenül nagy része volt Palmerston magyarbarát politikájának, habár maga az angol cabinet nem mindenben tette magáévá Palmerston lord rokonszenvét. Kossuthnak a függetlenségi proclamatióban a dynastiával szemben használt éles kike-lései a legfelsőbb körök határozott elítélésével találkoztak s ettől fogva Russel lord miniszterelnöknek az a halátlan szerep jutott, hogy ellensúlyozza a cabinetben Palmerston magyarbarát politikáját. Kitűnt ez mindjárt Kossuth Angliába érkez-tekor, a mikor arról volt szó, hogy Palmerston fogadhatja-e hivatalosan Magyarország volt kormányzóját? Russel lord kabinetelnök újabb időben megjelent életirata teljesen felvilágosít arról a szerepről, melyet a lord az e tárgyban kitört cabinetviszályban játszott s azon nagyérdékű levélváltásról, mely a két kormányférfi közt Kossuth fölött lefolyt.¹ Russel

¹ Közljük e historiai levélváltást Spencer Walpolenak «The life of John Russel. London, 1891.» cím alatt megjelent művéből. Russel lord első levele a Kossuth-kérdésben október 3-áról van kei-
tezve, de mindjárt bevezetésében rámutat arra, hogy a találkozásnak bizonyos érzékenységeket provokáló jellege már előbb is több ízben megbeszélés tárgyát képezte a két kormányférfi közt.

«Még egyszer figyelmébe kell hoznom — így ír Russel lord Palmerstonhoz — a Kossuthtal való találkozást illető nézeteimet.»

«Nemrég kifejeztem önnek azt a reményemet, hogy nem fogja őt (Kossuthot) fogadni.»

«Azután Windsor-Castleből írtam, közölve önnel azon véleményemet, hogy vele való találkozása helytelen és czélszerűtlen lenne.»

«Tegnap ismét írtam Önnek. kijelentve, hogy nézetem szerint.

lord tiltakozásának nemcsak az sikerült, hogy Kossuth Palmerston által való fogadtatásának gátat vessen, de sikerült magát Palmerston állását is annyira megingatni, hogy kevéssel utóbb vissza kellett lépnie. Az osztrák diplomácia személyes expectoratiói győztek az angol nemzet rokonszenve fölött s ebben a győzelemben, mely Palmerstonnak két évvel utóbb állásába került, történelmi momentumot képez, hogy maga a Prince Consort, Albert herczeg támogatása döntött.

ha mindjárt megérkezésekor találkozást kért volna, oly czélból, hogy Ön által kifejezze a királynő kormányának köszönetét, azon fáradozó-sokért, melyeket megszabadítása és személyes biztonsága érdekében tett s ha Ön akkor találkozott volna velem, az talán egészen természetes lett volna. De két oly uralkodóra szórt vádaskodásai után, a kikkel a királynő békés és barátságos viszonyban áll, Önnel való találkozása egész más természetű volna.»

«Minél tovább gondolkozom e kérdésen, annál szilárdabb lesz e meggyőződésem.»

«Talán helyes lett volna — ámbár azt nem hiszem — beavatkozni az Oroszország által Magyarország ellen indított háborúba, de nem lehet helyes, hogy a kormánynak bármely tagja szentesítsen oly izgatót, melyet egy idegen menekült kezd ő felségével szövetségben álló uralkodók ellen.»

«Azért határozottan kérnem kell, *ne fogadja Kossuthot*, s ha már megengedte neki, hogy Önhöz menjen, adja tudtára, hogy minden érintkezés írásban kell, hogy történjék, s hogy Önnek nem szabad őt látnia.

Híve,
Russel.»

Palmerston válasza rövid volt, de egy szabad állam polgára teljes önérzetének hangján tartva.

«Kedves John Russel!

«Épp most veszem máról kelt levelét, s úgy hallom, küldöncze vár a feleletre. Rögtön válaszolok tehát és pedig válaszom az, hogy mindennek van határa s nem szeretem, ha beleavatkoznak, *kit fogadjak, kit ne, házamban*. E szerint ez ügyben tetszésemet fogom követni. Természetesen Ön is éppen úgy járhat el kabinetje megalakításánál. Küldönczét öt perczig sem tartóztattam.

Őszinte híve,

Palmerston.»

Erről a nevezetes incidensről, az angol kormány két vezérférfia közt a Kossuth-kérdésben lefolyt kanapé-pörről érdekesen emlékezik a jelenkori Anglia történetének legnevezebb írója, Mc. Carthy: «Talán — írja ő — nem egészen az angol nemzet hibája volt, ha Kossuth, mint hasonló körülmények közt mások is sokan tették, félremagyarázta az angol közönség rokonszenvének értelmét. Az angol tömegek, kezdetben megtapsolva Kossuthot, ez alatt nem értettek semmivel többet, mint az általános rokonszenvet a szárazföldi forradalom

Most Russel lord közölte Palmerston fentebbi levelét Viktória királynővel, kinek feszültsége Palmerstonnal szemben, annak az osztrák és olasz kérdésben tanúsított magatartása óta, napról-napra nyilvánvalóbb lett. Hozzájárult, hogy Viktória királyné ellenszenvét ministere iránt, a schleswigholsteini kérdésben férje, Albert herceg is esztani látszott. Tény, hogy Palmerston a koronával szemben nem egyszer jött abba a helyzetbe, hogy lemondásával volt kénytelen fenyegetőzni. Az udvar hangulatát teljesen visszatükrözi az a néhány sor, melyet Russel lord mindjárt másnap Palmerstonhoz intézett, s melynek szó szerinti szövege ez:

«Vettem válaszát tegnapi levelemre.»

«A köztünk fenforgó kérdés a közügyet érinti s azt érvekkel, nem szenvedélyvel kell eldönteni.»

«Ha levelem tulságosan ridegen hangzott, az Öné pedig, azt hiszem, teljesen igaztalan volt.»

«Nem látom át, hogyan lehetséges Önre nézve, akár magánlakásán, akár másutt egyébnek lennie, mint ő felsége a királynő organumának, minden külföldi hatalommal szemben.»

«Megtörténhetik, hogy az osztrák nagykövet udvarunknál utasítást kap az elutazásra. ha Ön Kossuthot fogadja. Ily irányú hírek szájról-szájra járnak, habár nem is hitelesek.»

«A kérdés tehát közérdekű, s mint ilyennek eldöntésére összehívtam a kabinetet, hétfőn két órára.»

«Remélem, jelen lesz Ön s szívesen meg fogom hallgatni okait, melyek miatt ez ügyet magánügynek óhajtaná tekinteni.»

«Mindenekfölött igyekezzünk békés és tárgyilagos megállapodásra jutni.»

«Maradok stb.

Russel.

egyik hőse, személyes bámulatot ama férfiú ékesszólása iránt, a ki szónokolt nekik, s iránta tanúsított hódolatot. Nincs idegen, a ki az ő helyében máskép fogta volna fel a dolgot. De lord Palmerston egészen jól tudta, hogy miben áll a dolog, ismerte jelentőségét, s azt is tudta, meddig fog tartani.

«Mindazáltal még nem jött el annak ideje, midőn lord Palmerston fölfogása igaznak bizonyulhatott, Kossuth volt a nap hőse, az időszak üstököse. Az osztrák államférfiak úgy viselték magukat, mintha a Kossuth-gyűlesekön mondott minden szó hadüzenet volna Ausztria ellen. Lord Palmerston kedvet mutatott rá, hogy gúnyt üzzön az így provocált bosszankodásból. «A hogy itt Kossuthot fogadták — írta testvérének — ürmöt és epét kellett, hogy csepegtessen az osztrákok és általán az absolutisták poharába.»

«Azonban lord Palmerston egyik-másik tisztára — folytatja Mc. Carthy — ugyancsak meghökölt, midőn azt kelle hallania, hogy a külügyminister személyesen szándékoszik fogadni Kossuthot, a ki köszönetet akar mondani neki azért a rokonszenvért és pártfogásért, a melyben Anglia a magyar menekülteket részesítette, mikor még Törökországban tartózkodtak, a mely pártfogás nélkül nagyon is valószínű, hogy kiszolgáltatták volna őket Ausztriának vagy Oroszországnak! Azt hitték, hogy ha a külügyi államtitkár Kossuth formászerű köszönő látogatását elfogadja, Ausztria azt úgy fogja tekinteni, hogy Anglia elösmerte a Kossuth ügyének igazságát, s hibáztatást akar Ausztria ellen kifejezni. Ha lord Palmerston elfogadja Kossuthot, akkor az osztrák nagykövet — mint megbízható részről mondták — eltávoznék Angliából. Lord Russel János aggódni kezdett, s ministertanácsot hívott össze a fontos kérdés megbeszélésére. Lord Palmerston bár vonakodva, beleadta magát tisztársai aggodalmainak elenyésztetésébe, megigérvén, hogy a Kossuthal való találkozást ki fogja kerülni.

«Lord Palmerston Kossuth látogatását csakugyan nem fogadta el. De a várt eredmény, hogy tudniillik az osztrák kormány érzékenykedése el fog maradni, azért még sem következett be. Sőt inkább, a dolog még sokkal rosszabb fordulatot vett, mint vett volna, ha békén hagyták volna, hogy a találkozás lord Palmerston és Kossuth között létrejöjjön. Népgyűlések tartattak a Kossuth iránti rokonszenv kifejezésére, s köszönő feliratokat szavaztak meg lord Palmerstonhoz, hogy befolyása fölhasználásával meggátolja, hogy Kossuthot Ausztriának kiszolgáltassák. Lord Palmerston kész volt e feliratoknak a küldöttségek kezéből a külügyi hivatalban való átvételére. A küldöttségek bizonyos fővárosi kerületek képviselői, s határozottan radikális nézetek kifejezői valának. Némelyik fölirat ugyancsak éles kifakadásokkal illette az osztrák kormányt és Ausztria császárat. Lord Palmerston aztán megjegyzé feleletében, hogy a feliratokban oly kifejezések is foglaltatnak, a melyekkel alig várhatják, hogy egyetértsen; de beszéde olyan hangon volt tartva, hogy tisztán ki lehetett belőle érezni általában való rokonszenvét amaz ügy iránt, a melyet a küldöttségek magukévá tettek. Ez volt az a beszéd, a melyben az a Palmerston nevével elválaszthatatlan kapcsolatba hozott mondat is foglaltatott, a melyről azután sok évvel utóbb, sőt egész pályája végeig azt tartották, hogy kiválóan jellemzi beszéd-, sőt egész gondolkozásmódját. A nemes lord kijelenté a küldöttségnek, hogy az utóbbi válság olyan volt. a mely az angol kormány részéről valódi vezéri és éles ítélőtehetséget követelt, mert bizony «jókora mértékben kelle a szellemi kancsótartást¹ is szerepeltetni».

¹ Kancsó- (vagy üveg-) tartóknak hívja az angol az ökölviadaloknál, vagy versenybirkózásoknál szereplő segédeknek, kik szíverősítővel telt üvegeket tartanak készen, hogy a lankadó vagy sebesült küzdőknek a szünetek alatt üdítő italt nyújtsanak.

«A «kancsó-tartás» kifejezés, a versenyjátékoktól véve kölcsön, nagyon sok embert megbotránkoztatott, a kik az utóbbi válságot sokkal komolyabbnak, s a belőle eredt következményeket sokkal jelentősebbeknek tartották, hogy sem illő lehetett volna ily könnyelmű modorban beszélni felőlük. De a nagy közönség igen mulatságosnak és tetszetősnek találta e kifejezést, és a szellemi kancsótartó nagyobb kedvenczévé vált a közönségnek, mint valaha volt. Egyik-másik közzétett tudósítás még élesebben kiszínezte a dolgot, mint a hogy lord Palmerston is mondotta, vagy legalább mondani akarta, s ő maga mindig azt erősítgeté, hogy egy szóval sem mondott a küldöttségnek többet, mint a mennyit akárhányszor a képviselőházban; hivatkozva arra is, hogy hiszen ő határozottan kijelentette, hogy a feliratokban foglalt némely kifejezésekkel egyet nem érthet. Hanem azért az egész esemény mégis csak nagyon felizgatta lord Palmerston némely tisztársát, a királynő és Albert herczeg pedig határozott kedvetlenséggel nézte az egészet. Különösen a királynő azt követelte, hogy az ügyet ministertanács elé kell terjeszteni. Lord Russel János tehát tisztársai elé terjeszté az egész kérdést, s úgy tűnt föl, hogy lord Palmerston, valamennyiök véleménye szerint, óvatosság nélkül járt el. Formaszerinti határozatot nem hoztak.¹ Azt gondolták, hogy tisztársai egyhangú

¹ A kormányelnök, ki a Kossuth-epizódban a dinastikus érzékenység legmerekvebb álláspontjára helyezkedett, a ministertanácsban részletesen vázolta az előzményeket, Anglia közbenjárását a magyar emigránsok érdekében a szultánnál, Ausztria kiadatási kérelmének megtagadását stb.

«Mindezt — úgymond — háború nélkül értük el. Politikánk megbizható és sikeres volt. Semmi közünk sem volt a magyar ügyhöz. A magyarokban egy polgárháború leverte pártját láttuk. Kossuth elhatározta, hogy Angliába jön. Legjobbnak véltem, hogy a kormány egy tagja se találkozzék vele. Palmerston máskép gondolkozott. Habár meggyőződésem eltért az övétől, volt valami alapja véleményének.»

véleménynyilvánítása, s a királynő ismert rosszalása eléggé fogja figyelmeztetni a külügyi államtitkárt, hogy jövőre több esélyre lesz szüksége. Lord Russel János ő felségével a ministertanács eljárására nézve értekezvén, reményét fejezte ki, hogy «megteszi hatását lord Palmerstonra, kinek lord Russel János írt, szívére kötvén a legóvatosabb eljárás szükségét Európa mostani nagyon is válságos állapotai között.»

«E levél — fejezi be Mc. Carthy — még akkor kelt, a mikor egy megdöbbenő bizonyíték még csak készülöben volt annak igazolására, hogy a megfélemezhetetlen külügyi államtitkár megint új csapást mért a maga saját botjával és pedig az európai politikai helyzet amaz általános ingadozásának idejében ugyancsak nagyjelentőségű egy csapást.

«Ha — így folytatta ezután — Kossuth, a mint kikötött Angliában, oly célból kért volna találkozást Palmerstontól, hogy tolmácsolja köszönetét a királynő előtt életeért és szabadságáért, hogy kifejezze elismerését Palmerstonnal, mint a kormány tagjával szemben, a dolog természetesnek és menthetőnek látszott volna. Kossuth nem ezt az utat választotta. Beszédeket tartott Southamptonban és Winchesterben, melyekben az angol nemzetet keresztes háborúra szólította az orosz czár és az osztrák császár, a királynő szövetségesei ellen. Igen nagy ügyességgel tette ezt, senki sem tagadhatja. De nekem úgy tetszik, hogy ily szokatlan magatartás után, nem volna rendjén, hogy a külügyi hivatal elfogadja őt. Nem tehetek különbséget a külügyi hivatalban és a Carlton Terrace-ban (Palmerston magán lakásán) való fogadtatás közt. Palmerston nem vetkőzheti le államministeri jellegét. Canning a külügyi palotában lakott; nevetséges lett volna azt mondani, hogy ha hivatalából egy ajtón át ebédlőjébe lép, megváltoztatja jellegét. Mondogatják — nem tudom, mennyi az igazság benne, — hogy ha Kossuthot fogadjuk, az osztrák nagykövet megszakítja az összeköttetést. Azt hiszem, hogy ilyesmiről szó sincs, de ha úgy történnék, sem törödném vele, föltéve, hogy igazunk van. Ha azonban nincs igazunk s e kérdésben magyarázatokra kerülne a sor, egészen másképp vélekedném. Ismétlem, nem kívánom a kabinet határozatát. Bocsánatot kérek hosszas előadásomért.»

Hogy Finsbury és Islington egy vagy két küldöttségével szemben lord Palmerston milyen megfontolatlanul viselhetette magát: igen érdektelen csekélységgé törpült, mikor az országnak a fölött kellett itélnie, hogy mennyire helyesen járt el a külügyi államtitkár egy új államrendszer új uralkodójával, a «*coup d'état*» szerzőjével, III. Napoleonnal szemben.»

Végre Kossuthra térve át megint, ezzel zárja be elmélkedését: «Eljött annak is az ideje, a midőn Kossuth elfeledve s észre nem véve élt Angliában; a midőn Angliából való elutazásáról épp oly kevéssé vettek tudomást, mint már jó darab ideje ottlétéről. Bizony az ember alig tagadhatja, hogy nem kis kegyetlenség rejlik valamely idegen ügy képviselőjének, egy «missió» szószólójának gyors fölkarolásában, és aztán, midőn hiú reményekre bátorított, ismét elfeledésében, elejtésében.»

Igy Mc. Carthy. S neki az angol rokonszenv valódi mértéke megítélésében tökéletesen igaza volt. Palmerston végkép eljátszta szerepét, mikor az állameszény emberét a rokonszenv félre nem magyarázható jeleivel üdvözölte. De a napoleonismus új eszmét jelentett a magyar emigratio programjában is, oly eszmét, mely a szabad és független nemzeti államok kiépítésével volt egyértelmű szemben a legitimitás elvére alapított trónok hatalmas tradícióival. Nem mintha Kossuth át nem látta volna azt a kétszínű magatartást, mely a népek hozsannáival fogadott új Messziás «borravaló politikáját» leplezte, a mint azt Bismarck röpke szava jellemezte, sőt ez iránti aggályait igen élénken elárulja egy Asbóth Sándorhoz intézett levele, melyben számot ad az emigratio terveiben végbement nevezetes fordulatról; de bármint legyen is, Kossuth érezte, hogy a cselekvés órája közeledik s a krími háború vérmes reményeket ébresztett az Ausztria elleni messze ágazó titkos conspiratio szervezőiben is. A porta tényleg hajlandónak is mutatkozott

elvben az emigrációval való szövetkezésre az esetben, ha Ausztria a semlegességet megszegi. Türr, mint Anglia ágense, Bukarestben egyengette az utat. Ámde a milánói pucscs balsikere hamar szétfújta a merész álmokat s keresztülhúzta azokat a várakozásokat, melyek a magyar szabadságharcz felélesztése iránt Kossuth és társai törekvéseihez fűződtek, itthon és a külföldön.

A magyar emigratio szövetkezése a napoleonismus ügyével azonban nem szünetelt.

A James Fazy által Genfben alapított «Banque suisse» élén álló Klapka, valamint Kiss Miklós ezredes a Palais Royal és Jerome herczeg körében szívesen látott vendégek voltak. Klapka és Teleky voltak azok is, kik 1859 május elején, mikor már az olasz-osztrák háborút elhatározták, Napoleon herczeg és a császár megbízásából Kossuthhoz Londonba jöve, őt közös értekezletre Párisba meghívták.

Majdnem egyidőben ezzel Mihály szerb fejedelem, akkor még csak trónörökös, is egyenesen Párisba ment III. Napoleonhoz, mint Olaszország szövetségéséhez, hogy tanácsát kérje Szerbiára vonatkozólag. A császár véleménye rendkívül érdekes magyarázattal szolgált azon magatartásra nézve, melyet Szerbia a magyar emigratio terveivel és mozgalmával szemben érvényre emelt. Napoleon nem áltatta Szerbia leendő fejedelmét abban a dicső reményben, hogy az olasz kérdés kapcsán a keleti kérdés is meg volna oldható, de igen határozott szavakkal utalt arra, hogy Magyarország függetlensége Szerbia létérdeke s tanácsa oda irányult, hogy Szerbia minden kitelhető módon támogassa a magyar emigratio előkészületeit, s e célból egyenesen ajánlta a Kossuthtal való értekezést.

Obrenovics Mihály csakugyan föl is kereste Kossuthot Londonban, kinek «Irataiból» részletesen ismerjük azokat a pontokat, melyek körül a tanácskozás forgott. Szerbia libe-

rális államférfiainak politikája egész programmszerűségében leleplezve áll az utókor előtt azokban az eszmékben, melyek Kossuth és Mihály fejedelem közt megvitatást nyertek ez értekezlet alkalmából. Senki sem jelölte meg helyesebben azokat a nyomokat, melyeken Szerbia jövő külgügyi politikájának fejlődnie kell, mint e két férfiú, kiket az Ausztria elleni közös bizalmatlanság egyesített. Mihály fejedelem mitsem titkolt el abbéli meggyőződéséből, hogy Szerbia felszabadulásának a török iga alól legveszedelmesebb gátja Ausztria szomszédsága, mert nem lehetne kétség afelől, hogy mihelyt kitűzné Szerbia a függetlenség zászlóját, a bécsi udvar azonnal közbelépne. Ezen hatalmi velleitásokat csupán Oroszország protektorátusa ellensúlyozhatja, melytől Ausztria még mindig tart. De másfelől — tette hozzá Mihály fejedelem — az iránt sem szabad a szerb politikának pillanatig sem tévhitben ringatnia magát, hogy Szerbiának orosz segítséggel való felszabadulása nem jelentene semmi egyebet, mint tényleges orosz uralom alá jutást, attól pedig nincs párt Szerbiában, mely ne rettegne.

Fontos és meglepő világot vetnek ezek a szavak bizonyos áramlatokra, melyek a szerb pártviszonyok fejlődésében azóta felszínre jutottak. Megmutatják, hogy míg egyfelől az osztrák politika népszerűtlensége és dinasztikus aspirációi legtöbbet tettek arra nézve, hogy a szerb politikusok jelentékeny részét az orosz barátság elfogadására hajtsák, másfelől már Mihály fejedelem jól látta, hogy ebben a dilemmában egyedül Magyarország rokonszenve és politikai befolyása az a támaszpont, melyre Szerbia függetlenségi törekvéseit s az Obrenovics-dynastia jövőjét építheti, s azért nem is habozott teljes készséggel hozzájárulni a dunai confoederatio azon eszméjéhez, melyet Kossuth Magyarország, Szerbia és Románia részvételével tervezett.

Ezt az eszmét a történelem a meg nem valósult nagy

politikai koncepcziók álmai közé sorozta. Kossuth ellenben sok kárhozzátással, még több bizalmatlansággal találkozott a miért annak mint *diplomata* szószólójává szegődött. Talán csökkenteni fogja az elítélés hangját, ha Kossuth saját vallo-
másával világítjuk meg ez ügyben az ő tulajdonképeni néze-
teit s a dunai konföderáció tervében való állásfoglalása valódi indokait. Ezeknek kifejtésére Kossuth nagy fontosságú levelet intézett annak idején Vukovics Sebőhöz, mely levelének több passusát 1862. június 10-én Londonban Rónay Vukovics engedélyével kijegyezte s kiadatlan naplójába fölvette.

«. . . Nekem — írja ebben Kossuth — azt mondja a haza, hogy önerejéből, külsegítség nélkül nem képes fellépni, s azért azt várja tőlem, hogy neki külsegítséget szerezzek. Ez az én feladatom.

«Keresem azoknál, kiknek reánk nem kevésbé van szükségök, mint nekünk reájok. Hajlandók a szövetségre s azt kérdezik: mit kívánok nemzetem nevében a szövetség föltételül?

«Én hármat kívánok: I. Háborút az osztrák ellen. II. Garantiákat, hogy e háborúban Magyarország függetlensége coordinált czélul vétetik. III. Annyi segélyt fegyverben és hadseregben, a mennyi kell, hogy a magyar csatarendbe állhasson.

«Azt mondják, helyes, de merre és hogyan visszük meg azt a segélyt fegyverben és hadseregben?»

«Ha Horvátországon, Szerbián vagy Oláhországon keresztül tehető, ezekkel lépjetek alkuba. mondák, különben kénytelenek vagyunk Magyarországot vagy kihagyni a kalkulusból, vagy legfeljebb accidensként tekintenünk, melyre nem építhetünk.

«Megértettem a kénytelenséget az otthoniakkal s kértem mindenekre, egyezkedjenek a szomszédokkal.

«Nem történt semmi s a horvátok, románok, szerbek

azok, kik nem hiszik, hogy a magyarok el akarnak válni az osztrákoktól.

«Az ügy körmünkre égett, nézz az oriensre, Belgrádra. Az oriensi complicáció imminens kérdés, a keleti kérdés van hivatva az olasz-magyar kérdéshez eldöntő alkalmat nyújtani.

«Detaillekbe nem ereszkedem, olvass a sorok közt. Csak ennyit: A krízis előestéjén, az, kinek segítségére vagyunk szorulva, így szólott: az ön magyarjai otthon haszontalan emberek, professzoros jogi disquisicziókkal idegenítik azokat, kikkel statusférfiakul egyezkedni kellene. Ha Horvátországgal, Szerbiával, Ruméniával egyetértésre nem jövünk, én önöknek segítséget nem adhatok! Tovább nem várhatunk, nem habozhatunk. Én magam veszem kezembe az alkukisérletet, de adjon ön neve tekintélyével bazist reá a conföderationális eszme alapján, melyet önmaga indikált 1851-ben.

«Gondolkoztam, skizziroztam tervet, mely a czélnak megfelel, mely csak engem kötelez, de elég arra, hogy a honfelszabadítás nagy munkájára kaput nyisson, utat nyisson.

«A dolog nem volt nyilvánosságra szánva, mert hiszen negotiáció inicziálása volt a czél, s mert tudtam, hogy ha az osztrák megtudja, oly irtózatosan megijed tőle, hogy minden követ megmozdít a negotiációk megdöntésére. Hazánk rossz csillaga úgy hozta magával, hogy a terv nyilvánosságra jött.¹ E szerencsétlenség részemről magyarázatokat tett szükségessé. Ezeket küldöm: Én lelkem egész erejével azt tanácsolom nemzetemnek, fogadja el elvben a confoederáció eszméjét. Detaillokról nem szólok, azokat lehet a körülményekhez alkalmazni.

«Ahhoz nem nagy philosophia kellett, hogy a magyar így szóljon: Kossuth adhaesiója a confoederationális eszméhez

¹ Helfy Ignác tapja, az «Alleanza» tette közzé.

még nem nemzeti kötés, ahhoz még majd nekünk is szólnok lesz, de neki okának kell lenni, mért aranzsirozza a tervet, mért éppen most; ne zavarjuk kalkulussait; hallgassunk, vegyük hasznát, ha majd azon házba jutunk, hogy a *confoederatio* iránt országosan nyilatkozhatunk, mi már csak akkor lehet, «ha megvertük a németet», akkor majd meglátjuk, mit mondjunk hozzá, elfogadjuk vagy nem fogadjuk el, a mint jónak látjuk.

«Mondd kérlek, nem megbocsáthatlan politikai éretlenség ennyit be nem látni? Sőt, mintha vaksággal verte volna meg szegény nemzetünket, nagy lármát ütnek, egy követ fújnak az osztrákokkal.

«Fájdalmas érzéssel mondom, e nemzet vagy nem érett meg a szabadságra, vagy a mi még valószínűbb, csak rémnek használja a forradalmi fenyegetéseket, hogy a németet alkuba riaszsza, de maga is fél a forradalomtól. Alkudni akar.

«És én marha, ki életemet vesztegetem el, hogy neki a forradalomra győzelmes kilátást szerezzek.

«A bajt elhárítani most már nincs hatalmunkban. A nemzet ellenszenvet mutatott az eszme ellen; ezt többé nem tetté nem teheti.

«Tehát minden attól függ, vajjon a magyarok ellenkezésének kinyilatkoztatása daczára is sikerülend-e a baráti hatalom küldöttjének oly negotiátiót iniálalni, mely háború esetére fegyvert és a segédseregnek bármikorra utat nyisson.

«Nem hiszem, hogy sikerüljön.

«A küldött még nem jött vissza, ha Kossuth javaslatát a magyarok *in thesi* ellenezvén, a negotiátiónak helye nem lehet, — nem marad egyéb hátra, mint a nemzetnek azt mondani: én nem tudok rajtatok segíteni, *vous l'avez voulu*, lássátok, mit csináltok, én szerepemet bevégeztem.

«Egy pár hét határozni fog, vagy, vagy. Don Quixotte szerepre sem kedvem, sem hivatásom. *Kossuth Lajos.*»

Látni ebből, hogy a mi III. Napoleon terveit illetve, Kossuth nézete az volt, hogy oly feltételeket kell szabni, melyek Francia- és Olaszországot Magyarország függetlensége támogatására tényleg és visszaléphetetlenül angazsálják s ennek egyetlen módját abban látta, ha francia hadsereget küldenek Magyarországra, melynek éléről a császár proklamációt intéz a magyar nemzethez. Kossuth e sereggel menne be s csak ezek megtörténte után szólítná fegyverbe a nemzetet.

Világos, hogy Kossuth részéről bölcs számítás volt ily biztosítékok nélkül nem engedni compromittálni Magyarország hozzájárulását, melynek területére kiterjeszteni a háború színhelyét, mérhetetlen stratégiai előnyökkel jár vala. Ennek a meggyőződésének nyílt kifejezést is adott mindjárt a Napoleon herczeggel való első találkozásnál, ki aztán nyomban elterjesztést tett a császárnak, s még azon éjjel eljött Kossuthért, hogy a császár elé vezesse.

Úgyde III. Napoleon nem titkolta el aggodalmait, melyeket Anglia magatartása iránt táplálhatott az esetben, ha azt vethetik szemére, hogy ő küld sereget s éléről ő szólít fel forradalomra egy nemzetet. Magyarország belügyeibe avatkozni nem kívánt, akármily alkotmányt választ is a nemzet, föltéve, hogy az monarchikus lesz s akárkit választ is királyául, de a mi Kossuth főfeltételét illetve, erre nem volt rávehető. Támasszon Kossuth — úgymond — fölkelést pl. a székelyföldön s ő szentül igéri, hogy sereget küld. Mintha Kossuth nem lett volna tisztában azzal, hogy ha megtörténnék, hogy a fölkelés kitör addig, míg az ígért segély megérkezik, az osztrák ezt első csirájában agyonsujthatná s a francia császár kétszínű politikája újabb vér-füldőnek lenne okozója a haza földjén.

Végre abban állapodtak meg, hogy Kossuth mindenekeelőtt visszatér Angliába s ott mindent elkövet, hogy Angliát a be nem avatkozás biztosítására bírja az esetre, ha a

háború Magyarországra is kiterjeszkednék s a francia sereg átlépné annak határát. Ez megtörténvén, Genuába megy s ott Klapkával és Telekivel megalakítja a «magyar nemzeti igazgatóságot», szervezi a magyar legiót magyar hadifoglyokból és átszökökből.

Kossuth tehát visszatért Angliába s Londonban, Manchesterben, Bradfordban és Glasgowban tartott négy meetingen erős agitációt indított meg a be nem avatkozás érdekében, melynek eredménye az volt, hogy a jún. 7-én megnyílt parlament ellenzékét mindjárt a felirati vitánál állásfoglalásra bírta a Derby-miniszterium osztrák hajlamai ellen, úgy, hogy a fölvetett bizalmatlansági kérdésnél, hol a pártok meglehetősen egyensúlyozva voltak s az eredmény csak kevés szavazattól függött, néhány barátját sikerült rávennie, hogy szavazatukat az ellenzék vezérei a kijelölt miniszterek által adandó oly természetű biztosítékhoz kössék, hogy a szoros semlegességet megőrzik: Palmerston, John Russel, Sidney Herbert stb., pozitív ígéretet tettek ez iránt. A tory-miniszterium megbukott s az új kormány Kossuth várakozását teljesen kielégítette.

Elhárult tehát a legnagyobb akadály s Kossuth elhagyhatta Angliát, hogy Olaszországba menjen, hol már várt rá Klapka, Teleky; hozzájuk csatlakozott még Perczel Mór, Vetter Antal, Ihász is, míg a kardcsapás által megbénult Sréter Lajos ezredest Napoleon mellé küldték, hogy a Magyarországot érdeklő kérdésekről állandóan tájékoztassa.

Mi több, tudjuk ma már, hogy a hálátlan Ausztria által kijátszott Oroszország is foglalkozott ez időben azzal az eszmével, hogy Magyarországon fölkelést szítva, a dunai fejedelemségekbe törjön s Napoleonnak átengedje a Rajna balpartját.¹ Sohasem volt kedvezőbb a helyzet: Európa oly

¹ Ratazzi et son temps. Documents inédits. Correspondances. Souvenirs intimes. Paris. 1881.

válságokkal vajudott, melyek a történelmet új csapásba terelték volna.

És akkor? . . . Közbejött a július 7-iki fegyverszünet, III. Napoleon főhadiszállására hívatta Kossuthot. Kitünt, hogy a legiónak már mintegy 2000 embere van, de Magyarországon minden csendes, s fegyverek sem érkeztek még. Napoleonnak nem kellett több. Nyugodt hangon vázolta helyzetét s a francia seregét, utalt a pusztító járványra, az olasz hadsereg megbízhatatlanságára, Lombardia Ausztria iránt való rokonszenvére, az eddig kivívott kétes diadalokra s legfőképp Poroszország fellépésére a német szövetségnél s azután látszólagos közönnyel ezt a kérdést intézte a kormányzóhoz:

— Nos, vajjon mit tenne ön helyemben?

Kossuth átlátta a helyzetet, keserű mosoly villant meg arczán, s aztán csak ennyit mondott:

— Sire, békét kötnék.

— Helyesen van; köszönöm, hogy ön is azt tanácsolja, a mit már magamban úgy is elhatároztam. Adieu!

Július 10-én megkötötték a villafrancai béke. A kártyavár összeomlott. A magyar nemzet szegényebb lett egy álommal.

A legio feloszlattatván, tagjai a zürichi conferentián ki-
eszközölt teljes amnestiával elszéledtek. A nemzeti igazgató-
ság megszűnt létezni. Kossuth által aláírt búcsú-manifestu-
mában mély rezignációval jelenti, hogy tagjai visszatérnek
a számkivetésbe, melyből annyi reménnyel léptek ki, hogy
belekapjanak az események forduló kerekeibe.

Várnai Sándor.

AZ IDŐ ELMÉLETE.

— Harmadik közlemény. —

b) *Indogermán mult-alakok.*

1. *Az imperfectum.* Alakja a szanszkritban: *alimpám*, görögben: ἔλειπον (λιπ = hagy, gyökből), hol a multságot mind a kettőben az *a* = ἔ előrag (augmentum temporale) jelzi, mert a többi része a szónak nem egyéb, mint a személyragos teljesebb igető. Az ezekkel egyenlő értékű, bár alakra nézve különböző latin *noscebam*-féle képzésekben *Bopp* (Ib. 526. §.) és *Schleicher*¹ (296. §.) után a nyelvtudósok nagy része összetélt, azaz a *fuo* segédigével való körülírást lát, azt állítván, hogy *noscebam* „*nosce-fuam*“-ból vonódott össze; mások ellenben a *b*-ben pusztá hiatus-pótlékot, a személyrag előtti *a* hangzóban pedig a görög λέλοιπα-félékben meglevő *a* kötőhangzót sejdítik. Bármiként áll is az ügy, annyit látunk, hogy e magyarázatok egyike szerint sem foglaltatnék a *noscebam*-ban olyan elem, melyet a perfectiv értelem eredeti hordozójának tekinthetnénk, s azért ez az értelem itt csak hozzáértés útján keletkezhetett.

2. *A második aoristos.* Alakja a szanszkritban *álipám*, görögben ἔλειπον, másrészt τρέπω (= fordítok) igétől: ἔτραπον. Ez alak, mellőzve az egytagú ε-os töveknek hangváltozását, csak annyiban különbözik az imperfectumtól, hogy nem a megbővült, hanem a tiszta tőhöz járult az augmentum, s így multságot jelző elem benne szintén csak ez lehet, valamint a helylyel-közzel fellépő hangváltozás. *Bopp* (Ib. 575. §.) ilyen aoristos-oknak

¹ «Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermánischen Sprachen». Weimar, 1876. IV. kiadás.

tartja a *scīdi*, *fīdi* stb. rövidhangzós latin alakokat, míg mások bennök reduplicatióját vesztett perfectumot látnak. Szerzőnk egyébként megjegyzi azt is (Ib. 516. §.), hogy a második aoristos és az imperfectum eredetileg valószínűleg egyértékű alakok voltak; továbbá, hogy az egyszerűbb alakú aoristos-forma régibb keletűnek látszik, és hogy éppen rövidebb volta indíthatta a nyelvet arra, hogy oly cselekvések kifejezésére foglalja le, melyeket a multban csak pillanatig tartóknak és melékeseeknek akar jelezni.

3. *Az első aoristos.* Szanszkrit alakjai közül az, melyből a görög-forma fejlődött, így hangzik: a dik|sham = ἔδειξα (ἔδεικνωμι = mutatok igéből). Feltűnik itt az *s*-elem, melyről Bopp (Ib. 542. §) azt tartja, hogy nem egyéb, mint az *as*-létigének maradványa. E szerint itt két elem jelölné a mult-értelmet, t. i. az augmentum és a létige. A latin nyelvből ide vonják, vagyis szintén aoristosoknak tekintik a jobbára *c*, *t*, *p*-végű töveken fellépő *si*-perfectumokat, mint *veri*, *dixi* stb. Ezekre nézve nyilvánvaló, hogy a mult-értelemnek bennök másféle exponense nincsen, mint az *s*-rész, melyet, feltéve, hogy valóban a létige maradványa, csak azon esetben lehetne a mult-értelem eredeti és jogos kifejezőjének tekinteni, ha helyesnek bizonyulna a nyelvtudósok feltevése, t. i. hogy az egész *si*-elem, melyet itt látunk, nem a pusztá töve a létigének, hanem ennek régibb *mult* alakja. E szerint tehát a szanszkrit és görög aoristosbeli *s*-elemnek is mult kifejező értéket csak akkor tulajdoníthatnánk, ha ez az *s* nem a létige pusztá tövének, hanem mult-alakja maradvánának volna tekinthető; mert fennebb megjegyeztük, hogy maga a pusztá létige még semmiféle idő-phasist sem képviselhet. Mindezek alapján mondhatjuk, hogy a szanszkrit és görög aoristosokon más elem, melyet biztossággal a mult-értelem hordozójának lehetne tekinteni, nem található, mint az augmentum. Azt, hogy az *s*-es alaknak magában is, augmentum nélkül, van mult-értelme (lásd az augmentum nélkül fellépő conjunctivus és optativus alakokat) itt megállítható ellenvetés számba nem vehetjük, mert a nyelv, fejlődésének későbbi folyamatában, saját szóalakjait érti félre, s olyasmit érez valamely szóalakhoz tapadt értelem hordozójának, a mi eredetileg mást jelentett. Példa akad bőven.

4. *A perfectum.* a) Szanszkrit alakja: *tu-tōpa*, görög: τέτυπα (τέτυπω = verek igétől). A görögben jelzi a cselekvés

befejezett voltát, míg a szanszkritban rokonértelmű az aoristosal. Szemet szúr itt egy κ -elem, ilyen szóokban, mint $\beta\epsilon\beta\omicron\lambda\epsilon\upsilon\kappa\alpha$. Ez az elem csak magánhangzón és folyékony betűn végződő tövekhez járul. Bopp e κ miatt, melyet szinten s -ből valónak tart (tekintettel az $\epsilon\delta\eta\kappa\alpha$, $\epsilon\delta\omega\kappa\alpha$ -féle aoristosokra), a perfectumot, hasonlóan ae első aor.-hoz, as -igével alakultnak, azaz összetételnek tartja; mások elleuben¹ az $\epsilon\chi\omega$ = bírok ige a lappangását sejtik és ehhez képest a κ -s alakokban a haben-nel körülírt német perfectumok mását látják. (Előfordul az $\epsilon\chi\omega$ tényleg az újgörögben is: $\epsilon\iota\chi\alpha$ $\gamma\upsilon\omega\rho\rho\iota\varsigma\epsilon\iota$ = ich hatte gekannt.)¹ Bármiként áll a dolog, a κ mindenestre secundair fejlemény. Pott egyenesen pusztá hiatus-pótlékot lát benne (u. o.), mert tény, hogy a szanszkritban hiába keressük és hogy a görög igen sok perfectiv alakot képez κ nélkül is (az ú. n. II. perf. ok) Fontosabb e jelenségnél, hogy a hangváltozás nyomaira is ráakadunk a görögben, még pedig a fentemlített egytagú ϵ -töveknél: $\epsilon\varphi\theta\alpha\rho\kappa\alpha$ ($\omega\theta\epsilon\iota\rho\omega$ = rontok). [Nem tekinthetjük azonban valódi hangváltozásnak a rövid hangzó pusztá megnyújtását, mint $\tau\upsilon\acute{\alpha}\omega$ -ból $\tau\epsilon\tau\iota\mu\eta\kappa\alpha$, mert itt éppen a hosszú hangzót kell eredetinek tartani.] E szerint tehát a κ elemet, mint lényegtelen el mellőzve, melyet — Bopp feltevését fogadva el — mint pusztá verbum substantiale-részt, úgy sem lehetne a mult-értelem kifejezőjének tekinteni: azt kell mondanunk, hogy a görög és szanszkrit nyelvekben a mult-értelemnek karakteristikus exponense nem más, mint a *tőkettőztetés* (reduplicatio), valamint a, bár csak helylyel-közzel s tényleg a kettőztetéssel együtt fellépő *hangváltozás*.

b) Ha most a *latin* perfectum-képzéseken tekintünk végig, találunk itt 1. oly igéket, melyek más mult-exponenst, mint kettőztetést egyáltalán nem tüntetnek fel. Ilyen a *cu-curri*, *di-dici* stb., *curro*, *disco* praesensek mellett. A perfectumnál karakteristikusoknak látszó *i-t* t. i. a nyelvtudomány a görög perfectum végi α -val tartja azonosnak s ezzel együtt pusztá kötőhangzónak. Vannak 2. oly igék, melyeket némelyek elkopott kettőzéseknak tartanak. éppen rövid hangzójokra való tekintettel, mások pedig aoristosoknak. Ilyen a *scīdi*, *fīdi* stb. (lásd erről fennebb).

¹ Említi Pott a Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 16-ik kötetében («Verschiedene Bezeichnungen des Perfect's . . .» című czikk).

Találni továbbá 3. oly perfectumokat, melyeket a nyelvtudomány régi maradványok alapján határozottan volt kettőzéseknek ismer fel, milyen az *egi*, *fregi*, *cepi*, ago, frango, capio alakok mellett. Úgy látszik, hogy ez alakokon a megvolt kettőzéshez még hangváltozás is járult, mint a perfectum kifejezésének egy fenebb jelzett második módja. Ez azonban tévedés, mert a hangváltozás itt tisztán a közbeneső mássalhangzók kilökése után fellépő összevonásnak az eredménye (*egi* pro *agagi*). Vannak továbbá a latinban 4. oly alakok, melyek a kettőztetést ma is tisztán megőrzik, de ezenkívül a tőhangzón is változtatnak. Ilyen a *cecini*, *peperi*, *fefelli*, cano, pario és fallo tövek mellett. Úgy látszik azonban, hogy ezen alakokban sem szabad a hangváltozást a perfectum egy második kifejezése módjának tekinteni, mert a hangváltozás itt inkább a meghosszabbodott alakból megmagyarázható hang-elsatnyulás, mintsem hangfokozás; tehát olyan, mint <in-frango> helyett *in-fringo* az eredeti frango mellett. Találni a latinban még 5. olyan perfectumokat, melyek a praesenssel egyenlők. Ilyenek az *u*-tövekéi, mint *rui*, valamint számosabb hosszú tőhangzós gyökér, milyenek *pandi*, *de-fendi*, melyeken tehát — feltéve, hogy mindig így hangzott a perfectumuk — nem volna semmi elem, mely a perfectiv értelem eredeti, jogos hordozójának volna tekinthető. E szerint a perfectiv jelentés ezekhez csak hozzá volna értve. A köztudalom a mult-értelem hordozójának itt a másalakú személyragokat, nevezetesen az *i*-elemet érzi, pedig hát ez pusztá kötőhangzó.

Mint hogy a *-si* végű perfectumokról már megemlékeztünk (l. 376. l.), még csak a lényegileg azonos *-ui* és *-vi*-féle perfectum-képzésről, az *ā* és *ī* törzsű igéknek e characteristicumáról kell szólnunk. Ezekről (vagyis az *amavi*, *docui*, *audivi*, *colui*-féle alakokról) Bopp azt tartja (Ib. 558. §), hogy *ama-* (doce-...) *-fui*-ből keletkeztek, azaz hogy itt az igetörzs a perfectiv-alakú létigével van összetéve. Mások ellenben a *v*-ben pusztá pótlását látják annak a hanghézagnak, mely a hangzón végződő igetörzs és a hozzáilleszkedő *i*-kötőhangzó között beáll. Azt a körülményt pedig, hogy ilyen *-ui* perfectummal mássalhangzós töveken is találkozunk (col-*ui*), a hibás analogia egy jelenségének tekintik, vagyis úgy magyarázzák, hogy a köztudalom az *ui*-alakot tekintette perfectum-képzőnek és fűzte hozzá mindenféle, más perfectum-képzésre alkalmatlannak érzett szótövhöz. Látnivaló, hogy

e magyarázat mellett a perfectiv értelemnek az *-ui*, *-vi*-féle képzéseken semmiféle eredeti kifejezője sem maradna, vagyis, hogy ezek olyan alakok volnának, mint a fentemlített *pandi*, *defendi*.

Az egészből azt a tanulságot vonhatjuk, hogy a mult-értelemnek a latin nyelvben más sajátképeni exponense nincs is, mint a *reduplicatio*

c) Nézzük mármost a *német* nyelvet, hol az igék perfectum-képzés dolgában tudvalevőleg két nagy csoportra oszlanak; olyanokra t. i., melyek a tőhangzó változtatásával, és olyanokra, melyek egy járulékos *t* elem felvételével képezik a mult-alakot. Az előbbieket *Grimm* után *erős* igéknek, az utóbbiakat *gyengéknek* nevezi a nyelvtudomány. A mi először is az *erős* igéket illeti, találunk itt (l. *Schleicher A.*: Die deutsche Sprache) 1. oly igéket, melyek *a*-tő mellett *ie*-vel képeznek perfectumot. Ilyen a *schlafen*, *halten* stb. Ezekről azt kell megjegyeznünk, hogy a rajtok jelentkező hangváltozás egyáltalán nem olyan jelenség, melyet a perfectiv értelem külön kifejezése módjának kellene tekinteni, mert a gót nyelv, mint a németnek legrégebbi rokonnyelve, ez igéknek perfectumát határozottan reduplicáltnak tünteti fel, s így a mai *-ie* csak a közben volt mássalhangzók kiesésével beállott összevonásnak eredménye. A mai *hielt* tényleg a gót *haihalt*-ből keletkezett. — Vannak 2. oly igék, melyek *i* praesens-alak mellett *a*-val képeznek perfectumot. Ilyen *essen*, *messen* stb. Itt a nyelvtudomány hangtani okokból az *a*-tövet tartja eredetibbnek s hozzá képest a praesensét hangváltozásnak. Minthogy nem valószínű, hogy a nyelv a befejezett értelmű igét választotta volna alapúl az elnevezésre, vagyis, hogy valamely ige eredetileg a befejezett állapotú cselekvést, s nem tisztán magát a cselekvést jelentette volna, úgy hogy a nyelvnek hangváltoztatáshoz kellett volna folyamodnia, ha az absolute vett, pusztá cselekvést akarja valamivel megjelölni: tehát azt kell felténnünk, hogy a praesens is valamikor *a*-val képződött ezeken az igéken és hogy a mai *i*-alak ennek csak elsatnyulása. E szerint a szóban forgó igék hasonlóak volnának a latin *cu-di*-félékhez (l. 378. l. 5.), a mennyiben rajtok a perfectumnak sajátképi kifejezője hiányzanék. Ma persze az *i* és *a*-alak közötti szembeötlő hangkülönbség elég arra, hogy a nyelv az egyik alakot, az *a*-t nevezetesen, a perfectiv értelem képviselőjének érezze. — Az említetteken kívül vannak végre 3. többrendű olyan igék,

melyek, habár praesens-alakjukat a tőhangzó elváltoztatásával képzik, mégis újabb hangváltozásnak vetik alá tövüket a perfectumban. Ilyen a *trof* (középfelnémet: *trouf*) *triefen* igéből, *truf* gyökér mellett. Megjegyzem itt, hogy az ú. n. multidejű igék, milyen a *können*, *müssen* stb., különös számbavételre nem tarthatnak igényt, mert ezeket a nyelvtudomány mind olyanoknak tekinti, melyeknek praesens-alakjuk csak elveszett.

Az egészből azt látjuk, hogy bár egészen világos nyomát tudjuk kimutatni a reduplicatiós perfectumnak a németben, egy új tényezővel is kell számolnunk, — s ez a hangváltozás. Ha a hanghullámzásoknak e nyelvben különösen feltűnő tarka sokaságát a tudomány világánál szemléljük, egy részök egészen elveszíti azt a fontosságot, melyet a perfectum-képzés szempontjából nekik első pillanatra tulajdonítanánk. Vannak ugyanis oly hangváltozások, melyeket pusztá hangcsenevészésnek kényszerül tekinteni a nyelvtudós (l. 379. l. 2. alatt az *a-i* hangcserét), egy nagy részök meg olyan, mely tisztán két hangzó összevonódásából jött létre (l. u. o. 1. alatt), ismét más hangváltozások az eredeti hangzó szomszédságában jelentkező mássalhangzóknak, különösen a *j*-nek és *w*-nek hatása alatt keletkeztek (ez az ú. n. hangszínezés, *Vocalfärbung*). De ha képesek vagyunk is a hangcserelések jó részét ilyen, merőben külsőknek nevezhető okokra visszavezetni, mégis marad sok olyan hangváltozás, melyeket — legalább egyelőre — az említett okok egyikeből sem lehet kimagyarázni, s melyeket, minthogy megfelelő értelmi különbségek kapcsolatában jelennek meg, organikus fejleményeknek kell tekinteni, melyeket maga a nyelv éppen ez értelmi különbségek jelzésére fejlesztett ki. Az ilyen fajta hangváltozást (példa reá a 379. l. 3. alatti igecsoport) a nyelvtudósok még az ősi indogermán alapnyelv korából származónak tartják. A mi különképen e hangmódosításoknak a mult-alak képzésénél való szereplését illeti, tény, hogy ezt már a gót nyelvben is feltaláljuk, hol elég nagy a száma azoknak az igéknek, melyek éppen ezt a módot s nem a kettőztetést alkalmazzák a mult-értelem kifejezésére.

A hangváltozásos és kettőztető perfectumokon kívül találunk még a német nyelvben olyanokat, melyeket a megfelelő gót alakokkal való egybevetés világosan összetételes formáknak bizonyít. Ilyenek nevezetesen mind a *gyönge* igéknek *t*-vel kép-

zett perfectumai, hol a *t* nem egyéb, mint a *thun* igének maradéka. E szerint *ich suchte* (gótban: *soki-da*, a többesben: *soki-dédum*, tehát a *thun* igének világos megkettőztetésével) tulajdonkép azt jelentené: «quaestum feci», mert a *t* előtti törész valószínűleg nem egyéb, mint latin értelmű főnév, minek bizonyságául fel kell hoznunk a szanszkrit nyelvet, melyben ilyen összetételes perfectumok szintén bőséges számmal fordulnak elő. Itt a *kar* (= *machen*) s másrészt az *as-*, *bhū-*igék is szerepelnek, mint az összetett mult-alak részei, az előttük álló igerész pedig félreérthetetlen accusativus, tehát *nomen verbale*. Pl. *cōrayān-cakāra* = *cōrayām-āsa* = *cōrayām-babāva* = ő lopott = «er machte Stehlung» = *war stehlen*. (Bopp Ib. 619. §.) Megemlítjük még az összehasonlítás kedvéért, hogy Bopp (Ib. 630—631. §§.) a *θηρ* végű görög aoristosokat egy görög *thun*, t. i. *τίθημι* igével való összetételeknek, az *-ην*-aoristosokat pedig a *θηρ*-esekből rövidült alakoknak tartja. Itt meg kell jegyezni, hogy a szóban forgó, úgy szanszkrit, mint német és gót alakoknak csak annyiban van joguk valódi perfectumokként szerepelniök, a mennyiben egy, a valódi perfectum ismertető jelét (a reduplicatiót) világosan magán hordó elemet tüntetnek fel. Az a körülmény tehát, hogy ez a perfectiv értelmet sajátkép magán hordozó szórész ma lekopott, s hogy az igealak mégis perfectumnak vétetik, csak újabb példa arra a nyelvekben gyakori jelenségre, hogy a szókról sokszor éppen a charakteristikus jelentésüket hordozó elem válik le, a nélkül, hogy jelentésök ezézt megváltoznék. Minthogy a *suchte*-féle alakokban a mai nyelvtudat a magában véve jelentésgtelen, vagy legalább is multat semmikép sem jelentő *t*-részt tartja a mult-értelem kifejezőjének, tehát mondhatjuk, hogy a német gyöngye igék ezen szempontból szintén rokonok a latin *cudi*, *defendi*-félékkel, melyekben hasonlóképp egy jelentésgtelen kötőhangzó jutott a nyelvtudatban a «perfectum-képző» szerepéhez. (L. 378. l. 5. alatt.)

Itt meg kell még említeni a sajátkép ú. n. körülíráso perfectumot (*ich habe gesucht*, — *bin gegangen*), a mely a németben már a VIII—IX. században kapott fel. Ehhez hasonló a szanszkrit nyelv is fejlesztett,¹ minekutána eredeti perfectuma

¹ Pott-nak fent lapon idézett cikkében (Zeitschr. 15. k.) olvasuk, hogy néhány Abessynia-vidéki nyelv is *birtoklást* jelentő igéjét használja perfectumok képzésére.

aoristikus és imperfectum-jelentést vett fel. A körülírást mind a két nyelv az ú. n. mult-participium segítségével eszközölte, s így keletkeztek olyan fejlemények, mint *uktavân asmi*, melynek alakja és jelentése németül szószerint = ich habe gesagt. (Bopp Ib. 513. §.) Minthogy a segédige ez alakoknál jelen időben van, s így a mult-értelem kifejezőjének semmi esetre sem tekinthető, tehát a mellette álló participiumban kell valami mult-exponenst keresnünk. — A mult-participium nem egyéb, mint egy, magát a cselekvést névszói alakban jelző nomen verbale. Nincs semmi eleme, melyet a bevégeztség jogos képviselőjének lehetne tartani, ha csak maga a főnévi alak nem ilyen. A mennyiben a nyelv a cselekvést névszóval fejezi ki, azt nyilván olyan valaminek érzi, a mi bizonyos tekintetben rokon a névszók különbeni substratumával, a térben nyugvó, tisztán projiciálható tárgyakkal. Kérdés már most, mikor válik a cselekvés a térbeli tárgyakkhoz hasonlóvá, vagyis egyszerre áttekinthetővé, határozottan körvonalozottá? Nyilván nem akkor, mikor még folyik mert addig az egészet *egy* egységbe összefoglalni nem lehet, úgy mint lehet a velünk szemben álló tárgyat, hanem lehet akkor, mikor a cselekvés már lefolyt, bevégződött, mert csak az alkalommal lehet reá visszapillantani és magunknak róla számot adni. A mennyiben tehát a nyelv a szóban forgó cselekvést névszói természetűnek nyilatkoztatja ki, nyilván befejezettek akarja értetni. [És ezen felfogás ellenében nem lehet felhozni ama számos nomen abstractumot (német *-ung*, latin *-io* végűeket), melyekben mult értelem egyáltalán nem rejlik. Mert ilyeneknek képzésére, vagyis a cselekvést *-ung*, *-io* képzővel tárgynak elnevezni, csak az az ember érezhette magát indítottnak, a ki előtt ilyen cselekvés már egyszer vagy többször lefolyt. Itt tehát mindössze az forog fenn, hogy némely nomen verbale megtartotta, más pedig elvesztette eredeti mult-értelmét.] A német mult-participiumnak névszói természetét a különben gyűjtőneveket, vagy még általánosabban, nomen abstractum-okat képző *ge-* («cum»-jelentésű) előrag teszi érezhetővé, míg az indogermán mult-participiumnak jelbetűje a *t* (ta. tu, tor); pl.: szanszkrit *ksheptu-m* (= latin *iactu-m*). Ha már most egy concret esetben a mult-cselekvényt kapcsolatba kell hozni valami alanynyal, szóval, ha ilyen névszói alak segítségével mult-ítéletet kell kifejezni, akkor a nyelv, és pedig úgy a német, mint

a szanszkrit, a cselekvés alanyát — azt, a kitől kiindul — e névszósított cselekvés *birtokosának* tünteti fel, mert az szellemileg, valóban ő hozzá is tartozik. Ezt a német mondatot tehát: «ich habe gesprochen» — úgy kell értelmezni, hogy a «gesprochen» mutatja, mikép a sprechen cselekvés már «Sprechung»-gá lett (mert «gesprochen» körülbelől egyértelmű egy ilyenféle fictiv főnévvel). Hogy továbbá ez a «Sprechung» «nekem megvan» («ich habe»), ez azt mutatja, hogy az hozzám tartozik, vagyis tőlem indult ki, mint értelmi szerzőtől s így, közvetve, birtokosától, az immár tárgygyá lett cselekvés. Egészen ilyenféle ugyane mondatnak szanszkrit alakja, t. i. «*uktaván asmi*», hol *-vân* birtokos képző lévén, az egész azt jelenti: «dicto pae-ditus sum» (l. *Bopp* u. o.), s így a német kifejezéstől csak annyiban tér el, hogy a birtoklást két szóval («bin habend») fejezi ki. — Kinálkozik egyébként még egy másik, talán egyszerűbb és tetszetősebb megfejtési mód, a melynél t. i. abból kellene kiindulni, hogy minden «ich habe gesprochen»-féle szólásmód ily alakot helyettesít: «ich habe Gesprochenes», azaz «etwas Gesprochenes». Ez esetben a mult-értelmet e mondatból úgy hoznók ki, hogy a *ge*-vel képzett mult-participiumot egy, a cselekvés eredményeképen beállott tulajdonság nevének fognók fel, a mely tulajdonsággal felruházott *dolgot, valamit* mindenkor fel tudja mutatni (mert rendelkezésére áll), azaz *bírja* («ich habe») az az ember, a ki a cselekvést végrehajtotta. Ha én írtam. akkor van nekem valami írottam. Wenn ich geschrieben habe, so habe ich etwas Geschriebenes. A mult tehát itt, ha kifejezve nem is, de világosan *jelezve* van azáltal, hogy a beszélő már a birtokában van oly valaminek, a mi a kérdéses cselekvénynek egy *eredményét* viseli magán, tehát mindenesetre olyas valamit, a mi csak a teljes cselekvénynek elmúlása után állhat be. Mert az eredmény a cselekvésnek végén szokott jelentkezni. — Jól hozzá illik ehhez a magyarázathoz az a tény, hogy a német nyelv a *haben*-es körülírást jobbára átható, vagyis oly igéknél használja, melyeknek kíséretében mindenkor megjelenik valami, ama cselekvést elszenvedő, tehát hatását is magán viselő, abstract avagy concret tárgy. Habe ich Dich gerufen, so habe ich (= besitze = kann vorzeigen) Dich, als einen gerufenen Menschen. A *sein*-nal való körülírás, illetőleg az a körülmény, hogy ez a nem-tárgyas igékre szorítkozik, szintén arra vall, hogy

a *ge*-előragos participiumot szabad a cselekvés eredményét jelző névszónak felfogni. Az oly alakokat ugyanis, mint «ich bin gegangen, gekommen, gefahren», s még inkább az ilyeneket, mint «ich bin geschlagen, gerufen, gesehen» — igen jól meg lehet érteni, ha elfogadjuk, hogy ezek helyett valók: «ich bin ein Gegangener, Gekommener . . . Geschlagener» stb. Az ilyenekben tehát az alany maga-magát tüntetné fel az illető cselekvés tárgyának, vagyis mutatná be magát, mint olyat, mint egy, ama cselekvésből előállott, s csak elmúlása folytán lehetséges eredményt, t. i. valami tulajdonságot visel magán. Ich bin ein Gegangener = ich bin ein, die Geh-Spuren an sich Tragender. — Megjegyzendő még, hogy ha a mult-cselekvény valamely tárgyra hatott reá, a szanszkrit nyelv rendszeren a pusztá létigével való körülírást használja, nem pedig a fentemlített birtokos kifejezést. E helyett: «habes-ne visum Nalan?» — azt mondja: «an visus est a te Nalas?» (*Bopp*: Ib. 513. §.)

5. A *plusquamperfectum* egészen secundair jelentőségű idő, mely a szanszkritban még nem is fordul elő, a görögben pedig (ἐλελύκειν) nyilván a mult-többől (λελυκ-) van tovább képezve -ειν raggal. E ragban *Bopp* szerint az εἰμί ige lappang. (Ib. 645. §) Egészen hasonló ehhez a latin *plusquamperfectum* (amaveram), melyben a létigének szereplése (= amavi-eram) kézzelfogható. — Itt tehát semmiféle újabb mult képzővel nem találkozunk.

* * *

Vessünk most egy általános visszapillantást az indogermán nyelveknek mult-kifejezésére. — A mi azi mperfectumot és azaoris tosokat illeti, ezekben nyilván csak az augmentumot lehet a mult-értelmelel jogos hordozójának elfogadni. Ez időalakokban ugyanis más elem, mint igető és személyrag nincsen; az I. aorisosnak *as* eleme pedig, feltéve, hogy ez csakugyan a verbum substantiale, mindent, csak mult-időt nem jelenthet. A perfectumok dolgában pedig azt kell mondanunk, hogy itt a reduplicatio és másrészt a tőhangzó változtatása, a melyek néha kapcsolatosan is fellépnek, lehetnek az egyeilen, a mult-értelmelel eredetileg hordozó elemek, tekintettel arra is, hogy a német gyenge igékben a mult-értelmelel eleinte csak a mult-alakú, azaz reduplicált segéd-

ige (thun) jelezte. Ha tehát a multat csak jelképesen kifejező, névszós alakot (382. lap) elmellőzzük, azt mondhatjuk, hogy a módok, melyek az indogermán nyelvnek a mult-értelemkifejezésére eredetileg rendelkezésére állottak, a következők: *augmentum*, *reduplicatio* és *hangváltoztatás*.

Nézzük egyenkint e formák jelentőségét.

Az *augmentum* dolgában *Bopp* (Ib. 537. §.) azt tartja, hogy ez azonos a privativ *ā*-val, vagyis, hogy a régi nyelv a cselekvénynek mult voltát olymódon jelezné, hogy azt a tagadó *particula* segítségével, ha nem is egészben, de részben megtagadja. A mult-cselekvés tehát a nyelvnek nem volna egyéb, mint egy, ha nem is minden szempontból, de legalább egy bizonyos szempontból megtagadott cselekvés. Az a rész pedig, melyet a privativum a cselekvésről le akar tagadni, nem volna más, mint annak jelenidejűsége. («Ich . . . betrachte das Augment . . . als Ausdruck der Verneinung der Gegenwart».) E szerint *adiksam* tulajdonképen azt jelentené: «nem mondok», s ebből a «mondtam» értelem úgy jönne ki, hogy «mondtam» is = «nem mondok», azaz «*most* nem mondok». *Bopp* egyébként azt is lehetségesnek tartja (Ib. 540. §.) hogy az *ā*, mely tényleg összeesik a távolra mutató névmás-gyökérrel, nem is privativ értelemben, hanem éppen távolra mutató értelemben járult az ige elé. Ez esetben a nyelv a multat olyképen fejezné ki, hogy a cselekvést a *messzeségben* levőnek mondaná. E föltevés mellett *adiksam* azt jelentené: «amott, a messzeségben, mondok», azaz «a mondás tőlem már messze van», más szóval: elmult. Végre ugyancsak *Bopp* (Ib. 541. §.) nem tartja feltétlenül elvetendőnek a *Buttmann* nézetét sem, ki az *augmentumot* *secundair* fejleménynek, nevezetesen a *reduplicatio* maradványának tartja, — bár polemizál vele. Nyelvtudósok vitáiban nem a pszichológiai okoskodás, hanem nyelvtörténelmi tényekből vett bizonyítékok vannak hivatva dönteni; de azért mégsem szabad egészen megtagadni a pszichológiától a hozzászólás jogát, mert az is igaz, hogy néha maga a nyelvtudós folyamodik a pszichológiai okoskodáshoz, főleg ott, hol concret bizonyítékokból kifogyott. Épp azért engedtessek meg itt a pszichológiai szempont érvényesítésével azt mondanom, hogy a Bopp-tól idézett *Buttmann*-nak nézetét magánál a Boppnál sokkal valóbbszínűnek látom. Mert a mi azt illeti, hogy a nyelv a multat egyszerű tagadással fejezné ki, ezt azért nem

tartom valószínűnek, mert azt hiszem, hogy az ígéhez fűzött tagadó szóval mindenki csak az ige *értelmi tartalmát*, avagy annak valamely részét érezné megtagadottnak, de éppenséggel nem vonatkoztatná rá az olyan pusztá formalis körülményre, mint a milyen a cselekvés időbelisége, illetőleg jelenidejű volta. «Nem lát» a nyelvtudatnak legfőlebb annyit jelenthet, mint *rosszul lát*, de nem: «*látott*». Különbö is valószínűtlennek látszik — bármennyire hozzáillenek is ez a Bopp-féle nézet a multról mintnem létezőről adott magyarázatunkhoz (l. e folyóirat 55—58. lapjain) — hogy a nyelv az olyan közönséges jelenségre, mint a milyen valamely benyomásnak az elmúlt volia, nem tudott volna positiv kifejezést találni, és ezt csak mint «nem-jelen»-t jelölné meg. A mi Boppnak második, a névmás-gyökérről szóló feltevését illeti, ez azt tételezné fel, hogy a nyelv a multat már a priori távollevőnek fogja fel. Minthogy e praedicatumban a térről vett metaphora rejlenék, és valószínűnek látszik, hogy a nyelv ilyen metaphorák kifejllesztése előtt is tudott már mult-ítéleteket alakítani: tehát Boppnak e második feltevését sem fogadjuk el valószínűnek.

A *reduplicatióról* már most, melylyel mi — Buttmann után — egyértékűnek fogjuk venni az augmentumot, meg kell jegyezni, hogy az a nyelvekben éppenséggel nem csupán a multságnak szolgál kifejezőjeül. Előfordul a reduplicatio az eredményes, nyomtatékos, gyors cselekvést jelentő, ú. n. *intensiv* igéken is. E szerint a reduplicált igének két functiója van, t. i. perfectumot és *intensiv* cselekvést fejez ki. *Bopp* (Ib. 515. §.) azt mondja: «Die Reduplications-Sylbe bezweckt bloss eine Steigerung des Begriff's, gibt der Wurzel einen Nachdruck . . . Lautlich und auch geistig ist das Perfect mit dem sanskr. Intensivum verwandt . . .»

Hasonlót mondhatni a *hangváltozásról*, mint a mult-kifejezés harmadik eszközéről. Ez szintén nem egyéb, mint az *intensiv* igének egyik tulajdonsága, mely ezen már a szanszkrit nyelvben is előfordul. (L. a causativ értelmű német *intensivumok*: liegen: *legen*; sitzen: *setzen*.) *Pott* a fentidézett helyen az ilyenféle hangváltozásokat, ellentétben a pusztá összevonásból keletkezettekkel, *dynamikusoknak* nevezi és elfogadja, hogy a nyelvnek megvan az a törekvése, hogy symbolikus úton (durch Lautsymbolik) fedezzen bizonyos értelmi különbségeket, nevezetesen olyan felfokozott jelentéseket (begriffliche Steigerung), mint a milyen a perfectum és *intensivum*.

Tekintetbe véve mármost, hogy a mult-kifejezésnek többrendbeli alakjain mi mindenkor csak a reduplicatiót és ennek — Buttmann nézete szerint — elcsenevészett formáját, az augmentumot, valamint helylyel-közzel a hangváltozást voltunk kénytelenek a mult-értelem tulajdonképeni exponensének tartani: azt mondhatjuk, hogy az indogermán nyelvek ott, a hol nem pusztá hasonlattal, indirect módon fejezik ki a mult értelmet (mint a 382—384. lapok kifejezéseiben), erre mindenütt az intensív, vagy mint szokták nevezni: *momentan* igét használják.

c) *Chinai mult-alakok.*

A chinai nyelvben, mivel egyszótagú, raggal avagy hangváltozással képzett perfectumot keresnünk nem lehet. A cselekvény multságának jelzése itt bizonyos segítő igék útján történik, melyenek: *kuo* == transire, *leao* == perficere, *van-leao* == finire. Ezt az értelmet: «én tanultam» — a chinai pl. így mondja ki: *uo-hio-kuo*, hol *uo* == én, *hio* == tanul (a pusztá igegyökér) lévén, az egész szószerinti magyarsággal ezt teszi: *én-tanul-megy*. (*Bazin*: «Grammaire mandarine». Paris, 1856. 44—46. l.)

Ha ez érdekes ítélet-alakot közelebből vizsgáljuk, azt látjuk, hogy tulajdonkép két ítéletből van összetéve, t. i. ezekből: «én-tanul» és «tanul-megy», azaz az *én*-ről az mondatik ki, hogy *tanul*, a tanulásról pedig, hogy «*elmegy*». Képletileg az egészset egy kettős viszonyval lehetne jelezni, ilyformán: *a : b : c*. Így tehát azt a fontos különbséget vesszük észre az indogermán és a chinai nyelvek között, hogy míg amazok a cselekvésnek befejezett voltát valami egységes jelenségnek képesek apperceptiálni (illetőleg az erre szükséges apperceptiókat oly gyorsan tesz meg, hogy mintegy egybeolvadnak), és ennek következtében a mult-cselekvést egységes szó-alakkal fejezik ki: addig a chinai szellem erre a gyakorlottságra. abban a korban legalább, mikor ítélet-alakjai keletkeztek, még nem jutott el, hanem a cselekvénynek az alanyval való összetartozását és e kapcsolatnak megszüntét külön, két ítéletben kényszerült kifejezni. A chinai nyomról nyomra követi kifejezése módjával a tényleges valóság viszonyait. valamint az apperceptio folyamatát. A valóságban először van meg, következőleg előbb is apperceptiálódik az «én-tanul»-féle viszony, s azután következik be, tehát csak azután

is appercepiálható az, hogy ez a viszony felbomlik, «elmegy». Ez a kifejezésforma legtisztábban mutatja a chinai nyelvszellem naiv voltát, mert az egész szerkezet szakasztott olyan, mint a milyennel gyermekek élnek, kik, minekelőtte ezt tudnák mondani: «Pista kap egy aranyos ruhát» — ilyet mondanak: «Pista kap egy ruhát, és az a ruha aranyos lesz». A perfectiv alakú ige t. i. olyan szerepet játszik, mint a jelzős főnév, vagyis egy egész külön mondatra való apperceptiót egy egységes fogalommal fejez ki, mert a perfectiv képzőt úgy foghatjuk fel, mint logikai jelzőjét (epitheton) annak a cselekvés-fogalomnak, melyhez járul. A chinai perfectiv alak «cselekvést és annak megszüntét» jelent, míg ellenben az indogermán és ugor nyelvek perfectiv igéi mindjárt a «megszűnt cselekvés»-nek vallanak az apperceptiójára. Míg az indogermán és az ugor nyelvek mindjárt a bevégzettséggel felruházott cselekvést képesek az alanyhoz állítmánykép hozzáfűzni és nem kénytelenek a cselekvésnek elmúlt voltát külön ítéletben kimondani, addig a chinai nyelv még az ilyen praegnansabb beszédmódot nem ismeri, hanem szép kényelmesen, egymásután mondja ki a mozzanatokot, a mint lelkében fölmerülnek.

Ha most a mult-alaknál ott szereplő segédigéket vizsgáljuk, úgy itt is azt vesszük észre, mint az indogermán nyelveknél, t. i. hogy az illető segédigéknek egyike sem fejezi ki azt a mult-értelmet, melyet jelezni akar. Mert «tanul (értsd: a tanulás) elmegy», vagy akár «bevégeződik», még egyáltalán nem fedezi azt a kategorikus értelmet, hogy a tanulás már *elment, bevégeződött*. Az egész mondat szerkezet tulajdonkép nem egyéb, mint metonymia, mert a «megy» és «bevégeződik» ige csak a kezdetét, megindulását jelzi annak a processusnak, melynek *következménye* lesz az, hogy a tanulás multtá válik, mert a mikor valami csak elmegy, elindul, akkor még nem tűnt el végkép a szemünk elől.

Megjegyezzük végre, hogy *Pott* (a fent idézett cikkben) egy *yèu*, azaz «haben» igével körülírt chinai perfectumról emlékszik meg.

Posch Jenő.

A SOCIOLOGIA HELYE A TUDOMÁNYOK SORÁBAN.

Tegyük fel, hogy egy emberfölötti képességekkel felruházott lény közelítené meg planétánkat, — egy bizonyos távolságra lebegvén tőle az űrben — oly czélból, hogy vizsgálat alá vegye termékeit és megfigyelje erkölceit és szokásait; tegyük fel még, hogy e lény észlelési és okoskodási módszere, bár ezerszerre tökéletesebb a mienknél, mégis ugyanolyan természetű volna: vajjon mit találna Földünkön feljegyzésre méltót? Először is bizonyos tényeket, melyek közösek valamennyi planétával, és másokat, melyek a mienknek sajátosságait képezik. Följegyezné gömbalakját, a naptól kölcsönzött fényét, tengelye körüli s a központi égi test körüli mozgását. Észrevenné a légnemű és folyékony kettős burkot, mely körülövezi, és a két, szilárd anyagból álló tömeget, mely a vizek közepén elterül: Ázsia és Afrika egyenközényét, melyet két keskeny öböl szegélyez, a Földközi és Vörös tenger, továbbá a két Amerikát, melyet keskeny és rövidke szalag köt össze egymással.

Megcsodálná a mezők és erdők zöld felületét, megjegygezővén egyuttal, hogy ennek vastagsága meglehetősen csekély s nem igen jó számításba a planéta szilárd tömege mellett. És e részben ítélete nem igen változnék akkor sem, ha felfödözne is a növények ama terjedelmes temetőjét, melyet palaeontológikus rétegeknek nevezünk, mert látná, hogy a földkéreg vastagságának csak egy ezredrészét teszik. Majd észrevenné az összes tömeg physikáját és chemiáját, az egésznek és a részeknek viszonylagos súlyát, a hőmérsék változatait a központtól a felület felé, a melegség diffuzióját, az elektromos és magnetikus tűneményeket, a főbb rétegek mineralógikus alkatát és chemiai szerkezetét. Fölteszem továbbá, hogy e szellem alaposan ismerné

modern molekuláris és atomistikus physikai teoriáinkat, hogy rendelkeznék egy a mi modern matematikánknál sokkal tökéletesebb matematikával és módjában volna egy sor egyenletet szerkeszteni, a melyek által kimutatná, hogy e physikai és chemiai tények az aether complicált mozgásaiból következnek. A testek valamennyi tevékenységi módjai, melyeket mi a nehézség, a hő, a villamosság, a mágnesség, a vegyi jegecedés, a chemiai rokonság nevei alá foglalunk, reá nézve fölfoghatókká lennének: és felfoghatóság alatt azt értem, hogy átláthatná, hogy e nyilvánulások mind egy, előtte ismeretes elv folyamánai s alkalmazásai; hogy képes volna ez elvből mind dedukálni azokat és jövődő hatásukat is előre pontosan megjósolni. Valamint egy csillagász, tudván, hogy Mars és Saturnus helyváltozásai mind két vagy három egyszerű matematikai elvből folynak, képes előre megmondani e planéták helyzetét a jövő év vagy akár a huszadik század bármely tetszés szerinti napján: azonképen a mi észlelőnk is a föld valamennyi physikai tényeit képes volna appreciálni, t. i. klimáját, apályait és dagályait, viharait, földrengéseit, magnetikus rendellenességeit, nemes ércz bányáit, chemiai elemeinek átváltozásait. Mindent világosan megértene és matematikai pontossággal előre jelezne minden jelenséget: egyszerűen a kozmologia — még pedig a mienknél hasonlíthatatlanul tökéletesebb — a mint mondani szokás, a kis ujjában volna.

Észlelőnk azután szemügyre venné a vékony zöld szerves réteget, mely földünk szilárd magvát körülövezi. Ekkor azonnal felötlenének a lényeges, csodálatos különbségek, a melyek e réteg között s az előbb észlelt sziklanemek, ásványok és gázok ismérvei között léteznek.

Mindamellett észrevenné, hogy sok tekintetben e kettőnek anyagai hasonlítanak egymáshoz. Látná, hogy a substantiák, melyek a zöld, szerves réteget alkotják, csakúgy mint a más testek, a föld központja felé nehézkednek; hogy ugyanolyan chemiai elemekből vannak összeszerkesztve mint az őket körülvevő föld, levegő és víz, hogy fény, hő, elektromosság és mágnesség tekintetében ugyanolyan feltételeknek vannak alávetve. De ugyanakkor oly tűnemény-combinációkon akadna meg vizsgálódó szeme, melyek tökéletesen elűtnek az eddig észleltektől. Bár a szerves, élő alakzatok különbözősége a végtelenig megy, csakhamar rájönne, hogy vannak bizonyos általános és egyszerű

életjelenségek, melyek valamennyi alakzatok közös jellemvonását képezik. Észrevenné, hogy a forma fennmarad, bár a substantia szünet nélkül változik, hogy e substantia vegyileg szerfölött complicált és egyszersmind nagyon állhatatlan. Eme fölülte complicált substantia folytonos képződéséről a külső, szerves világ rovására s anyagainak felhasználásával, továbbá ugyan e substantia fölbomlásáról a külvilág egyszerű elemeire: e két dologról úgy vélekednék, hogy nagyon is elütők egy felhő vagy egy jegecz képződésétől.

Majd a valamennyi élő testtel közös három nagy tünetmenty venné vizsgálat alá, t. i. a növekedést, a halált s a reproductiót. Hogy ha képes volna a multat is épp oly jól ismerni mint a jelent, észrevenné, hogy az élet szövvényesebb formái az egyszerűbbektől származtak le: akár a létért való küzdelem s a legalkalmasabbak fennmaradása, akár más, előttünk ismeretlen procedurák közbejövételével. De még jobban elcsodálkoznék, látván, hogy a nemek állandók, hogy századokon keresztül minden élő lény magához hasonló lényt nemz, sőt gyakran valamely feledésbe merült ősének jellemvonásait hordozza magán. Alaposabban tanulmányozván az élő testek mozdulatait, a minden szerves sejtben létező protoplasmikus anyag kezdetleges mozdulatain kezdve az izom- és idegrendszerek legmagasabb kifejlődéseig, egy tény keltené fel főleg figyelmét: az, hogy a legtökéletesebb szervezetű állatokban e mozgások nem következnek mindig a fény, a hő vagy idegen testtel való érintkezés támasztotta inger után, hanem sokszor a környező világ oly tényeitől függnek, melyek időben és térben nagyon messze esnek. A fészket rakó madár, a kunyhót építő hód, a kőbaltáját kőszőrülő vadember mozgásai, bár hozzásimulnak bizonyos külvilági, még nem létező tényekhez, mindamellert a mi szemlélőnk előtt nagyon különbözőknek tetszenének a legtökéletesebb szervezetű automatától is.

Összefoglalván ama tények összegét, melyet biológiának nevezünk, iparkodnék kikutatni azok eredetét, a mint ezt a szerves anyag tényeire nézve már megtette. E szerint szemtanui lettünk volna, a mint a planétákon található ásványokat, folyadékokat és gázokat szétbontja, kiderítvén minden anyag-tömeg moleculáris mozgásait, s szétbontván minden egyes moleculát is az ezt alkotó aether-forgatagok rendszere szerint. A mi az

aether-mozgások eredetét illeti, épp oly keveset tudna erről, mint akár Newton vagy Helmholtz. Azonban megkísérelné a szerves anyagra nézve is úgy eljárni, mint a hogy a szervetlen anyaggal tette, és nem hiszem, hogy túlságos merészség volna állítani, hogy matematikai számításai nagy segítségére lennének az élet tüneteinek értelmezésében. Valamint a görögök geometriája megoldhatott bizonyos, a kör kerületére, a kúpszeletekre, a csigavonalra s némely más görbe vonalra vonatkozó problémákat, de tehetetlen volt végtelen sok más, a természet legegyszerűb mozgásaiból eredő problémákkal szemben, minő például egy forgó keréken levő pont által, vagy egy két pontján felfüggesztett láncz súlya által leírt görbék problémája: épp úgy állana a dolog a mi földöntúli látogatónkkal is. De föltehetjük, hogy ezért nem veszítené el bátorságát; akár saját elmékedése, akár valamely más csillagbeli, szerencsésebb társa segítségével egy hatalmasabb, transcendentalisabb calculust szerkesztene, a mely képessé tenné őt arra, hogy végére járjon úgy a protoplasma mozgásainak, mint formái végtelen különféleségének s a physiologiai egységek egy generációról a másikra való átszarmazásának. Ezzel biológiája is hézag nélküli, teljes volna.

De folytatván tovább is szellemi mikroszkopiumának használatát az állati élet complicáltabb tényeinek megfigyelésére, csakhamar bizonyos új tünetmények, vagy legalább a régieknek bizonyos módosulásai, keltenék fel figyelmét: nevezetesen, hogy egy ugyanazon fajhoz tartozó állatok, ha együtt dolgoznak, oly eredményeket érnek el, a melyeket nem lehetett észlelni, mikor külön-külön munkálkodtak. A korall zoophytáinak esete talán nem okozna neki nagyobb fejtörést, mert bár tudomása volna is arról, hogy apró szigeteket continensekké változtatnak s az ocean tengeráramait irányukból eltérítik, csakhamar belátná, hogy mindegyikök viszonya a többihez nagyon csekély, s hogy az összeredmény nem más, mint mechanikai összegezés, a milyen a fák növekedése az erdőben, vagy egy kristály aggregatiója. De már a magasabb rendű ízelt állatok körében, a magános s a társaságban élő rovar közti különbséget lényegesnek, sőt feltűnőnek ítélné. Összehasonlítván a magános méhet vagy darazsat a kasbéli méhvel vagy a hangyával, valami olyast constatálna, a mi alaposan különbözik a mechanikus aggregatio munkájától, mely a korall-zátonyt létrehozta. A méhkas vagy a hangyaboly

nem olyan mint egy minden részében azonos alkotású téglafal, s nem is képes a végtelenségig növekedni. Bármily felületes tekintet a kasra vagy bolyra, avagy lakosaikra, meggyőzhet bárkit, hogy itt egy közös cél létezik, melyen a különböző közreműködők különböző módon munkálnak együtt. Nem szólva a csekélyebb különbségekről, a tény maga, hogy a termelés funkciója — vonatkozzék akár a táplálékra, akár a lakóhelyre — és a reproductio funkciója más és más osztályok hatáskörébe van utalva: eléggé mutatja, minő áthidalhatlan szakadás választja el a társas állatot a magánostól. Pedig a szervezetbeli különbségek eltűnő csekélyek. A legfeltűnőbb különbség: az ivarszerveknek a munkásoknál tapasztalható atrophíája szemelláthatólag nem oka, hanem következménye a társas állapotnak.

Szükségből azt a körülményt. miért a méh hátsó lába, mely a virágpór hordozására szolgál, nagyobb a többinél: az ezernyi ezer nemzedéken keresztül folytatott gyakorlatból valahogy megmagyarázhatjuk; de ugyanebből a társas hajlamot elegendőképen kimagyarázni nem lehet, épp oly kevéssé, a mint az ember kezének alkotása nem elég az emberi civilisatio megmagyarázására. De minden más szempontból a társas és a magános méh alkata feltűnően hasonló. A mi természetfölötti észlelőnk talán e rovarok agyát venné vizsgálat alá, hogy a különbségek magyarázatát ott föllehesse. Megfigyelve a különbséget, mely egy vasrúd moleculáinak állapotában előáll a magnetismus befolyása következtében, ennek analogiájára talán azon lenne, hogy az agy szövetének minden egyes sejtjében fölfedezze azokat az eltűnő csekély különbségeket, a melyeket a társas és magános méh funkcióinak különböző volta ott előidézett. Összegezvén már most minde sejteknek tevékenységét, számot adván magának kölcsönös hatásai- és ellenhatásaiokról, s ezeket természetfölötti calculusa segélyével összefoglalván: föl lehet tenni, hogy sikerülend neki a méhkas vagy a hangyaboly matematikai teoriáját megalkotni.

De szükségesebb lesz őt a gerinces fajok, névszerint a madarak és emlősök sociológiáján keresztül tett nehézségekkel telt fölfedezési útján követnünk. Keresztülhatolván az emberi szemnek megközelíthetlen mélységeken, észrevesz vala figyelőnk számos felsőbb emlősfajt, a melyek évről évre, századról századra állandóbb cooperativ szövetségeket alakítanak, mely utób-

biak fontossága nem is annyira a felhalmozott termékekben, mint inkább izmaiknak és agyuknak a társas lét különböző szükségleteihez való alkalmazkodásában rejlik. Minden ily módon foederatióba állt faj gyorsan fölemésztené vagy túlsúlyával összezúzná az egoistikus fajokat, és azonfelül egyszerű kiterjedése által korlátok közé szorítaná a többi fajokat. Azonban a foederatiók közül csak egynek lévén fentartva a planéta fölötti uralom, természetes, hogy a többi állatcsaládok elvesztik jelentőségüket attól a percztől, mikor az ember hosszú s elkeseredett küzdelem után rajtok diadalt aratott.

Az ember története itt kezdődik. Minden generáció a megelőzőhöz s a következőhöz fűződik s így az emberiség története egy megszakítatlan láncolatot képez. A szokások és erkölcsök így képződnek; a fensőbbeknek tartozó tisztelet s a becsületesség feltűnnek; végre megjelenik az elmélkedés tehetsége, az ember kezdi tekintetét a környező dolgokra fordítani, speculatióba mélyedni.

Angyali látogatónkat ilyenformán természetfölötti tehetségekkel ruháztuk fel. Egymásután megszerkeszthette így előbb a földnek, majd a növénynek s a méhkasnak matematikáját. Azaz, hogy e csoportok mindegyikét rendkívül complicált mozgásokra, mint elemekre bontotta, majd megállapította egyenleteiket, azaz másszóval deducálta ezeket egy vagy két mozgási vagy számbeli principiumból. Most már, ha úgy tetszik, a conceptiót egy lépéssel odább vihetjük: elképzelhetjük, hogy figyelünk arra használja calculusát — még pedig, a mint láttuk, nagy-horderejű calculusát — hogy segítségével történeti problémákat oldjon meg, pl. concret esetet hozván fel: Shakespeare agyának matematikai theoriáját szerkesztsze meg. Ne tessék azonban valahogy azt binni, hogy e problema valóban megoldásra talált, ellenkezőleg emlékezzünk arra, hogy az, ki megoldaná, négy-szerte, vagy helyesebben négyezerszerte eszesebb volna, mint a legeszesebb ember, s hogy ennek az értelmi fölénynek minden egyes foka annyira felülhaladná a közvetlenül utána következő fokot, mint a mennyire Newton vagy Lagrange genie-je túlhaladja egy hülyének vagy egy éretlen gyermeknek értelmét.

Az olvasó azt fogja kérdezni, miért terjeszkedtem ki ennyire egy képzeleti, chimaerikus föltevés fölött; erre több okom volt. Először az emberi ismeret nemcsak igen korlátolt,

hanem ismerőkéességünk maga is szűk korlátok közt mozog, és nekem, kivált most, igen alkalomszerűnek tetszik ez igazságokat kimondani s a mennyire lehet terjeszteni. Mindenki nehézség nélkül elismeri, hogy nagyon keveset tudunk; de azt csak vonakodva ismerjük el, hogy *tudási képességünk* maga is korlátolt. Igaz, hogy módunkban van oly gyorsan utazni, mint a madár, hogy képesek vagyunk szóval vagy írásban közlekedni érczdrótok segélyével kis planétánk egyik végétől a másikig, hogy rövidebb-hosszabb idő múlva képesek leszünk egy malomkövön is keresztül látni, hogy tudjuk, mikép Syrius csillagban hydrogén vagy egy ehhez hasonló gáz létezik, hogy felfedeztük, mikép az emberi nem kora százezer évvel idősebb mintsem régebben hittük. Sok ember, minde fölfedezésekben elbizakodva, úgy beszél, mintha előbb-utóbb mindennek a nyitjára kellene akadnunk.

Pedig azok a kérdések, melyeket Jób több ezer év előtt fölvetett, most is feleletre várnak. — Semmit se tudunk a felhők mozgásairól s nem bírjuk azok útját szabályozni, képtelenek vagyunk a költő szavával élve «irányozni a Hyadokat és Orion övét leoldozni». Laboratoriumainkban a legparányibb élő teremtményt sem bírjuk előállítani s még kevésbé vagyunk képesek «erőt kölcsönözni a lónak vagy torkát mennydörgéshez hasonló nyerítésre képesíteni.»

És mégis össze akartam hasonlítani a képzelt philosophus angyal módszerét azzal, a melyet a tudós emberek kötelesek alkalmazni. Az angyal — a mint alkalmunk volt látni — mindent matematikai szempontból tekint. Meg lévén ugyanis győződve arról, hogy minden molecula nem más, mint éther-forगतag vagy forगतagok csoportja, az anyag valamennyi tüneményeit úgy tekinti, mint a felette complicált mozgások gyűjteményét és transcendentális számolása segélyével megmagyarázza minde mozgásokat a multban s előre jelzi azokat a jövőben. épp úgy mint Európa két vagy három legjobb matematikusa képes csaknem egy hajszálnyira kijelölni a hold állását az égbolton bármely tetszés szerinti napon. Állapodjunk meg egy pillanatig e példa mellett. Az általános nehézkedés az az erő, melyet legjobban ismerünk, és melynek hatásait előre jelezhetjük. Eléggé ismeretes előttünk a nap, a föld és a hold súlya, azaz pontosan megmérhetjük s számokban kifejezhetjük azt a vonzást, melylyel az említett testek közül kettő — a harmadikat egy

pillanatra tekinteten kívül hagyva — egymás felé törekednek. De mihelyt a harmadik testet is bevonjuk a számításba, a pontos mérés szerfölött nehézé és complicálttá lesz. Ez nem egyéb mint a három test híres problémája, mely teljesen megoldva mai napig sincs.¹ Gondolkozzunk csak egy pillanatig erről a dolgról. Három molecula, melyet napnak, földnek és holdnak nevezünk, elegendő arra, hogy zavarba hozzuk a legügyesebb matematikusokat, midőn azt kívánjuk tőlük, hogy mozgásaikat előre kiszámítsák. Ez a példa szemmel láthatólag mutatja, hogy a matematikának is, mint kutatási műszernek, megvannak határai. Már most mi lesz, ha ugyane matematikusoknak nem a három test, hanem harmincz, háromszáz, vagy éppen három millió test problémáját kell megoldaniok? Pedig a matematikai igazságok a tudomány ideális typusát képviselik. Ha valamely igazság nincs matematikailag demonstrálva, távolról sem dicsekedhetik oly értékkel mint egy másik, a mely ez előnyvel bír. Következőleg a matematika tanulmányozása, ha helyes irányban s az emberi természet tanulmányával kapcsolatban történik, nemcsak edzi az értelmet, éppen nehézsége folytán, s a biztonság oly fokára emelkedik, melyet semmiféle más tudomány sem közelít meg, hanem mindezek fölött érdeme, hogy eloszlatja a napjainkban lábrakapott balga illúsiót, mikép azon a ponton állunk, hogy a világ legrejtettebb titkait földeríteni képesek leszünk.

Bizonyos tehát, hogy nem a matematika volt segítségünkre a fölfedezések megtételében, kivévn mikor az anyag legegyszerűbb törvényéről: a naprendszer tömegeinek gravitációjáról volt szó. Ha e tömegek számosabbak s nagyságra nézve egymással körülbelől egyformák lettek volna, úgy a matematika nem nagy segítségünkre lesz vala még e mozgások törvényeinek fölfedezésében sem. Meg kellett volna elégednünk azzal, hogy megfigyeljük e mozgásokat, épp úgy, mint a chinaiak és az egyptomiak tették, az abstract (görög) geometria föltalálása előtt, vagy a hogy a meteorologiai tünemények irányában még mai napig is teszszük. Egy anyagtömeg belső és complicáltabb tevékenységeinek kutatása, minők: a calorikus mozgások, az elektrikus mozgások, az anyag hatása a fény és hang befolyása alatt, moleculáinak viszonyai különböző nemű más anyagok moleculáihoz; minde tanulmányokhoz egészen más módszerek szükségé-

¹ Condorcet foglalkozott ezzel. Lásd: *Essais d'analyse*. 1767.

gések, melyeket e két szóban lehet összefoglalni: a megfigyelés és a kísérletezés. Először e tevékenységek mindegyikét külön-külön kell az észlelés tárgyává tenni, másszóval elszigetelve azt abstract tanulmánynak alávetni. Nem rendelkezünk az idő tudományával, de rendelkezünk minden tevékenységeknek, melyek együttvéve az időt alkotják, tudományaival, minők: az elektromosság, a hő, a gravitáció s így tovább. Azután megint kombinálni kell mindez elkülönített s abstrahált tevékenységeket s vizsgálni milyen konkrét hatásuk. Ez inkább a gyakorlat embe-
reinek feladata mintsem a theoretikusé; tehát ez iránt meg kellend hallgatni a mesterember, a hajós, a kelmefestő s az orvos véleményét csak úgy mint a mérő tudósét.

Már pedig, ha a matematikát csupán a kosmologia (az éle-
telen testek tudományainak foglalata) legegyszerűbb tényei- és tünemé-
nyeinek kutatására használhatjuk, hogyan lehessen remélnünk, hogy
azt az élő anyag hasonlíthatatlanul complicáltabb problémáinak meg-
oldására sikerrel alkalmazhatjuk? Pedig igen kiváló mathematika-
kusok megkísérlették az algebrai analysisit még complicáltabb pro-
blémák megoldására felhasználni. Így pl. Condorcet-nak van egy
munkája, melyben az algebrahoz folyamodik, hogy segítségével meg-
állapítsa, hogy a jurynak hány szavazatot kell megejténie a végleges
ítélet hozatala végett; vagy hogy a nép megszavaztatásának minő
módja alkalmas a lehető legkiválóbb képviselők megválasztására.

Megjegyzendő, hogy, ha az emberek automaták lennének,
a mint némelyek tényleg hiszik, úgy az idézett problémákban
semmi absurdum nem volna. De mivel az ember több milliárdra
menő protoplasma-sejtből áll, mely sejtek mindenféle com-
plicált módon vannak összeróva és egybegyűjtve, mivel továbbá
e milliárd számra menő sejtek közül egyetlenegynek is mozgá-
sait az algebra segítségével megállapítani képesek nem vagyunk:
nem igen látszik valószínűnek, hogy az emberi természet titkait
az algebra segítségével valamikor sikerül kideríteni.

Áttérhetünk immár minden további halogatás nélkül a kér-
dés tárgyalására: Mit értünk sociologia alatt és milyen hely illeti
meg a sociológiát a tudományok között?

A tények és tünemények, melyek a sociologia tárgyát
képezik, nem mások, mint az oly állatok tevékenységi nyilat-
kozatai, a melyek számos generation keresztül társaságban éltek:
ez állatokat már Aristoteles görög bölcsele e név alá foglalta volt:

politikus állatok. E létezési módnak legjelentékenyebb ténye a munka megosztása, a melynek jellemzetes példáit lehet észlelni a méhkasban vagy a hangyabolyban. Más-más egyének más-más munkát végeznek. Különböző osztályok teljesítik a táplálék és lakás termelésnek, a reproductiónk, a kicsinyek ellátásának, a támadóes védő hadjáratok viselésének functióit. Eléggé szembe-tűnő továbbá, hogy minde ténykedések egy előre kitzűzött célra működnek közre, a mely nem más mint a társadalom folytonos jólléte. Nem lehet itt feladatunk a méhek vagy hangyák indító okaival foglalkozni; és talán erre nézve sohasem is fogunk tisztába jönni. De könnyű belátni, hogy tevékenységök sokkal inkább törekszik a társadalom javának előmozdítására. mintsem az egyénére. Ténykedésök nagyon elűt egy a mezőn legelő juh vagy ökör működésétől, melynek csakis a meghizás a célja. A mézgyűjtés, a fölösleges méhek időnkénti rendszeres le-mészárlása, a nemzési functiónak két vagy három egyénben való concentrálása s még sok más tevékenység elég világos képét nyújtják a közös célra: azaz a közösség fentartására irányzott külön-külön munkaköröknek.

Azt kellene hinnünk, hogy ehhez hasonló társaságot nagyobb számban s tökélyben találunk majd az emberhez jobban hasonlító állatok, nevezetesen a melegvérű gerinczes állatok között. Bátran feltehetjük, hogy valamikor régen több ilyen, gerinczes állatokból alkotott társaságok léteztek is. De egyetlen domináló társadalom létezése összeférhetlen a többieknek nagyobb lábón való működésével. Valamint az ausztráliai s a rézbőrű ember-fajok, úgy az alsóbb állati társadalmak is szétzüllenek a fehér ember előtt s az individualismus alsóbbrendű típusába süllyednek vissza. A hód, mióta az ember bámulatraméltó építményeit meg-bolygatta, úgy él, mint a vakondok. A mi még észlelhető a régi tőkélyből, nem más, mint néhány ősi szokás, a melyeket a hajdankor ereklyéihez lehet hasonlítani. A szajkó, mely most, ha szerit ejtheti, élénk színű szövetsdarabokat, csillogó ércszilánkokat hord össze, talán hajdan épp oly szép fészket épített. mint némely ausztráliai madár, mely csudálatos díszszel szereli fel menyegzői szobáját.

Ez az oka annak, hogy miért kell az ember életét tanulmányoznunk, mert ennek társas élete tette lehetetlenné a többi gerinczes állat sociális életének kifejlődését. Következőleg a

kezdetben felvetett kérdés: hogy mit értünk sociologia alatt, eme másik kérdéssé változik át: hogyan kell eljárunk, ha tudományos készüllettel és módon akarjuk tanulmányozni az emberi társadalom tényeit.

Fől lehetne talán ezt az előleges kérdést is vetni: léteznek-e általában az emberi lényre vonatkozó természeti törvények? Maga a törvény fogalma nem áll-e ellentétben szabadságunkkal? Nem egyértelmű-e ez a praetensio a materialismussal? (Rettentő, de a mellett tág kitétel, melynek azonban megvan a maga valódi jelentősége, a mint alább kifejtjük.) Nem azt teszi-e másszóval, hogy az ember nem egyéb mint automata.

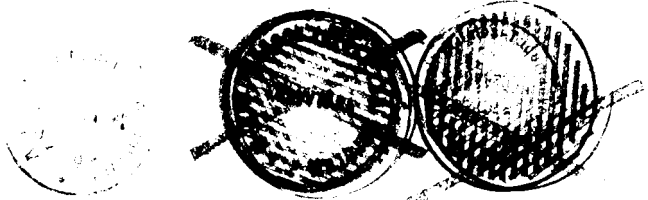
Ámde miután hitem szerint a hal nem automata, a macska vagy kutya pedig még sokkal kevesbbé az, nem fog talán senki sem azzal vádolni, hogy az embert azzá akarom degradálni. A protoplasma egy göböcskéjének mozgásai már fölötte rendkívülieknek tetszenek nekem, nevezetesen nem bírom azokat magamnak a mechanikus erők hatása által megmagyarázni. Abban a mértékben, a mint feljebb-feljebb hágok az élet lépcsőzetén, mikor a monastól az ascidiumig, ettől a haihoz, majd az a madárhoz és az emlőshöz emelkedem: csodálkozásom nőttön nő. A csoda még szembetűnőbb, mikor a legértelmesebb majomról a legalantabb fokon álló vademberre térek, avagy a kezdetleges vadtól egy Dante vagy egy Shakespeare-re megyek át. Az élő lények e nagy lépcsőzetén soha és sehol nem találtam sem gépet, sem automatát.

Más kérdés azonban ez: nem lehet-e egyáltalán természeti törvényeket fölfedezni az élő lények körében? Mielőtt erre felelnénk, iparkodunk előbb tisztába hozni, hogy mit értünk tulajdonképen természeti törvény alatt. A mi engem illet, én valami igen egyszerű dolgot értek az alatt: t. i. egy bizonyos szabályosságot, melyet gvenge értelmünk egy nagy csomó szabálytalanság közepette constatál; egy látható egységet a sokaság közepette; egy közös törekvést, melyet több — különben szét-szórt, — dolog követ. Például természeti törvény az, hogy egy háromszög háromszögének összege két derékszöggel egyenlő; másszóval a különböző alakú háromszögek végtelen száma egy közös vonásban megegyezik: abban, hogy szögeik összege egy állandó mennyiséggel egyenlő. Az egész természetben mindenütt feltaláljuk az egyformaságot a különbözőség közepette. Homér

költeményeinek szépsége, valamint minden nagy költő műveé abban áll, hogy jellemei egyöntetűek, azaz cselekvéseik bizonyos törvényszerűséget követnek, hogy mintegy természetesen folynak szellemi tehetségeik amaz általános *consensus*-ából, melyet jellemnek nevezünk. Thersites nem hős, Ajax nem gyáva ficzkó. Noblesse oblige. Az ember nemesebb természettel bírván, alá van rendelve bizonyos törvényeknek és adott körülmények között előre lehet tudni, miként fog cselekedni. A határozatlan, ingadozó jellemű ember mintegy kivonja magát a morális élet törvényei alól, az olyan féligmeddig paralysálva van vagy jobban mondva: félhóit.

Hogy az események vagy tünemények törvényeknek vannak alárendelve, kitűnik abból, hogy bizonyos pontig előre lehet azokat jelezni, mikor a törvény előttünk ismeretes. Előre tudom, hogy, ha kénsavat vízzel vegyíték, nagyfokú hőséget producálok. Hogyha a világon bárhol nyeléről letépnek és sárba tipornak egy darab kék és piros színű s szent György s szent András keresztjével ellátott szövetet, épp oly biztosan tudom, hogy egy bizonyos szigetnek — mely a Greenwich-féle délkör és az északi szélesség 50. és 60. foka közt fekszik — lakóin nagyfokú izgatottság vesz erőt. E két tünemény egyformán a természeti törvény jellegét viseli magán. Pedig az angolok (mert hogy ezekről van szó, az olvasó bizonyosan kitalálta) szabad emberek, mindamellet, hogy zászlójukat megrespectálják s respectáltatják.

Bátran elismerhetjük tehát, hogy az emberi életnek törvények alá rendeltsége nem valami új és veszedelmes haeresia. Ellenkezőleg ez az igazság épp oly régi mint az emberi bölcsesség, és implicite ez irányozta mindenkoron a nagy elmék, a költők, a philosophusok s a tudósok törekvéseit. Ha mégis materialista eszmék fűződnek hozzá, ez onnan van, csak hogy a tárgyat mindig materialista módon tanulmányozták. Hogyha egy protoplasma-göböcskét úgy tanulmányozunk, mintha az egyesegyedül vegyi productum volna, akkor a materialismus hibájába esünk, azaz csakis azokat a durva igazságokat vesszük észre, melyek az egész holtanyaggal közösek s nem látjuk meg a speciális és subtilisabb igazságokat, melyek a protoplasma sajátlagos tulajdonát képezik. Szintúgy materialista az, ki az állatot olybá veszi, mintha az nem volna más mint egy complicáltabb növény, ha pl. arra szorítkozik, hogy az agysejteket

mikroszkopikus vizsgálat alá veszi; valamint az is, ki a számos generatióon át tartott társas állapot által módosított embert úgy tanulmányozza, mintha egyszerű állat volna, bár első a sorban. Az élet chemiája és elektromossága, a valamennyi állattal közös organikus vagy tengélet, a valamennyi ember közös tulajdonát képező állati élet, mind oly tények, melyeket kétségkívül meg kell említeni; de a ki *kizárólag* ezeket veszi tekintetbe, a ki azt hiszi, hogy a szélesebb körű és durvább tudományból deducálhatja a mélyebb és specialisabb tudomány igazságait, az a materialismus bűnébe esik.

Érthetőbb lesz a mit mondani akarok, ha az ellenkező tévedést vizsgáljuk: a spiritualista tendenciát. Régebben az élő lények tanulmánya közben nem vették számba a chemia, az elektromosság és a gravitatio igazságait. Abban a hiszemben voltak, hogy az eleven hal kevesebbet nyom mint a döglött. Ilyen a spiritualismus. Épp úgy akárhányan azok közül, kik az emberi természetet vagy a történelmet tanulmányozzák, nem foglalkoztak semmit az állati alappal, melyen azok nyugsznak. Aristoteles összefoglalja mindkét szempontot. Az ember, úgy mond, politikus állat, társaságban élő lény, melyet a hosszú generatiókon át folytatott társas állapot formált és fejlesztett, de a mely azért végig állat marad, a mennyiben a táplálkozási, nemzési és romboló ösztönök közül egy sem enyészik el végleg.

Az előbbieket szerint tehát három tagból álló sorozat áll előttünk: a kosmologia, a biologia s a sociologia, másszóval: a szerves és szervetlen anyaggal közös törvények; a szerves anyag sajátos törvényei; a társaságban élő lények, azaz az emberi társadalom törvényei. A sorozat minden egyes tagja a megelőzőn alapul s nem létezhetnék megelőzője nélkül; de egyszersmind oly conclusiói vannak, melyek neki sajátjai s melyeket külön tanulmányozni szükséges. A növény nem létezhetnék a talaj nélkül, melyből sarjadzik: de a talaj vegyi szerkezete nem ad számot a növényről. Ehhez már a botanikus ismeretei szükségesek.

Az alábbiakban már most jelezni fogom, hogy mily módon kell tanulmányozni a sociológiát.

Olvasóim tudják, hogy a jelenleg létező tudományos társaságok nem vetnek ügyet e tudományra. A tudományok elő-

mozdítására alakult brit tudós-társaság, a híres Royal Society, nem foglalkozik vele. Sem egyetemeken, sem collegiumokban nincs rendes tanszéke.

De talán azt fogják önök mondani: hisz ott vannak az anthropologiai társulatok. Anthropologia, az ember tudománya: épp ez az a mit keresünk. De fájdalom, csak a neve van meg, a dolog maga nem. Óhajtanánk tudni valamit az emberi társadalom constitutiójáról és fejlődéséről, nevezetesen hogy az emberi természet módosult-e a történet folyamán s minő változások várhatók a jövőben. Az anthropologia erről egy szót sem szól; e helyett felmutat néhány kőkorszakbeli eszközt, néhány koponyát s ezzel vége.

Nem szándékom e tények érdekességét egészen tagadni. Azonban, nem annyira a történelemelőtti emberfajok érdekelnek bennünket mint inkább a történelmi fajok. Tanácsosabb azzal kezdeni, a mit jól ismerünk, mint azzal, a mi ismeretlen. Ha az első anatomusok s physiologusok, a helyett hogy az ember tanulmányozásához fogjanak, a bakteriák tanulmányozásába vagy a kővületekben fenmaradt fajok agyának és vérkeringésének hypothetikus restauratiójába mélyedtek volna, nem valószínű, hogy a physiologia mai előhaladási stadiumát eléri vala. Épp úgy áll a dolog a sociológiával is. Általánosságban tanácsosabb kutatásainkat a világos dolgokra irányozni, mint a kétesek s homályosak felé.

Körülbelül Homér kora óta tanulmányozhatjuk az emberi generatiókat. E kortól fogva az adatoknak bővében vagyunk. Huszonöt századon keresztül nemcsak azt tudjuk, minő építményeket emeltek az emberek, nemcsak azt tudjuk, hogy koponyáik hosszúak vagy rövidek voltak-e, de azt is: hogyan éltek, hogyan gondolkoztak, hogyan szenvedtek. Láthatjuk továbbá, ha a fáradtságot nem sajnáljuk, minő befolyást gyakorolnak eme huszonöt évszázad alatt felhalmozott erők modern életünkre, miképen öltöttek testet ez utóbbiban annyira, hogy épp úgy lehetetlen kivonnunk magunkat befolyásuk alól, mint akár a nehézség törvénye alól, vagy hogy elvesztenünk árnyékunkat. Ha igaz az, hogy az emberi természet az ember tanulmányának par excellence tárgya, akkor igen fontos dolog a utolsó huszonöt század tanulmányozásába mélyedni.

Az emberi társadalmak történetét még a Keleten és Afri-

kában is kell kutatnunk. de legfontosabb az ember életének története Európában Homertól napjainkig. Az élet sokkal változatosabb nyugati Európában, mint a Kelet vagy a régi Egyiptom ősi theokratiáiban. Bizonyos speciális és lényeges társadalmi funkciók itt nyilvánvalóan szétválasztvák, míg a régi társadalmakban össze vannak zavarva s azért alig tűnnek ott szembe. Főleg a vallási hiedelmek, a magasabb értelmi funkciók működése emancipálódnak a politika s az állami ratio alól. Az egyház mindinkább elkülönül az államtól. De a funkciók szétválásával egy időben egy mindinkább előtérbe lépő consensus is jelentkezik. A mi a rendszer egyik részére hat, az a többi részekre is sokkal gyorsabban és sokkal erélyesebben gyakorolja hatását. Valószínű, hogy a régi Egyiptomban Izrael népének exodusa csak nagyon csekély benyomást gyakorolt a felső Nilus völgyeinek lakóira. Mindamellettt hogy Európa ez idétt az eszmék anarchiájának színhelye, mégis egy Madrid utcáin kitört népzendülésnek vagy a francia avagy angol parlament egy izgalmas vitájának néhány óra alatt híre megy minden kis városkába Kopenhágától Palermóig.

Észszerű tehát legelőbb is nyugoti Európa történetét tanulmányozni s még sokáig egyedül erre szorítkozhatunk.

De azt fogják ellenvetni, hogy a történelem tanulmányozása lehet érdekes, de nem tudomány. Ha egy kutya vagy egy kígyó szerveit leírtam, azután minden más kutya vagy kígyó szerveit képes leszek több-kevesebb pontossággal leírni. Míg ha Hannibal vagy I. Napoleon nevezetes tetteit elmondom, ebből semmi más dolgot inferálni nem lehet: Hannibal átment az Alpeseken s Cannaeuél győzelmet aratott; Napoleon elmenekült Elba szigetérről s Waterlooán vereséget szenvedett. Ez lehet érdekes, de bizonyára nem lehet mondani, hogy: tudomány.

Lássuk kissé közelebről a dolgot. Az említett huszonöt század mindegyike három-három generációra osztható fel és mindegyik generatio több megkülönböztető jelleggel bír; ilyenek a családélet, a kormány, a nyelvezet, a vallás. Ha e generatiók megszakítás nélkül következnek egymásután, úgy hetvenötöt számlálunk és ez a szám már eléggé tekintélyes arra, hogy az inductív módszer alkalmazását indokolja. Emlékezhetünk reá, hogy Kepler éveken át dolgozott tanulmányozva az öt bolygó mozgásait s halhatatlan névre tett szert az által, hogy föl-

fedezte a három általános törvényt, melynek mindannyi hódol. A sociologus problémája ennél nehezebb, de nem megoldhatlan, s jutalma még nagyobb s fényesebb lenne.

A problema két főrésze oszlik: az egyik a társadalmi szervezet amaz oldalait tűzi tanulmánya céljául, melyek a generációk hosszú sorozata alatt változatlanul maradtak; a másik a fejlődés folyamata alatt végbement módosulásokat tanulmányozza s célja e változások törvényét kutatni. Ez utóbbi szempont egészen modern. A statikus sociológiát, azaz a társadalom állandó szerveinek vagy funkciójának tanulmányát már Aristoteles kezdeményezte, a ki inductiv módszert használt e célra. Több százra menő alkotmányt gyűjtött össze s vizsgálata tárgyává tette a tényeket és attributumokat, melyek közös vonásait képezik ez alkotmányoknak. De a dynamikus sociologia tanulmányozására nem rendelkezett elegendő anyaggal. Pascalnak már volt némi fogalma a dynamikus sociológiáról; Gondolataiban ugyanis úgy tünteti fel az emberi nemet, mint egyetlen szervezetet, mely egyre növekszik s folyvást okul. Leibnitz is bírt már sejtelmével a valóságnak, mikor azt mondja, hogy a jelen a mult gyermeke s teherben jár a jövővel. A tizenharmadik század nagy szellemei: Vico, Turgot, Kant és Condorcet szilárd alapra fektették ez igazságot és végül e század elején Comte Ágost kimutatta törvényeit.

E néhány futólagos észrevétel elegendő arra, hogy éreztessem, mikép a történelem sociologikus kutatása egészen más valami, mint a mit históriai irodalom alatt értünk. A következőkben rajta leszek, hogy a kettő közt létező szembetűnőbb ellentéteket kimutassam.

Nyugati Európa története, Görögországtól és Rómától kezdve napjainkig, a figyelmes sociologus szeme előtt a társadalmi állapotok egész sorozatát tünteti fel, melyek mindenikének megvannak saját szervei és funkciói, úgymint a saját maga consensusai; mindegyikök megelőzőjével s az utána következővel szoros kapcsolatban lévén. Szemügyre kell tehát vennünk ez állapotok mindegyikét s nemcsak néhányat közülök. Ámde majdnem minden történet, kevés kivétellel, részletes előadását tartalmazza a viselt háborúknak, a nagy ütközeteknek, a fejedelmi nászoknak, a dicsvágó államférfiak terveinek, a kormányforma felforgatására célzó mozgalmaknak stb. Nemcsak, hanem minde

részleteket még a *politika* névvel rubázták fel, holott e szó valójában az embereknek a társas állapotban előfordulható mindennemű viszonyaira vonatkozik. Ennek a szónak igazság szerint magában kellene foglalnia mindama kötelékeket, a melyek a családot egybetartják, a melyek az embert a talajhoz fűzik, melyek a mesterségeket és kereskedelmet alkotják: egyszóval a philosophiát és a vallást is. De a legjobb historikusok is majd semmit sem szólnak mindezekről. Egyetlen görög história sem tárgyalja, tudtommal, némi részletességgel annak a remek adománynak, melylyel ez a nemzet az emberi nemet gazdagította, t. i. az abstract geometriának, történelmét, pedig ez az alap, melyen a modern tudomány a legutolsó három század folyamán Európában felépült.

Szintügy el akarják választani a politikai történetet a vallási történettől; vannak, a kik le akarják írni a nyugot-római birodalom megdőlését és tárgyalni a feudális rendszer megalakulását s e mellett egy szóval sem említeni az egyház történetét a középkorban. Pedig az egyház középkori történelme úgy szólván a tengely, mely körül a középkor társadalma forog, az egész középkori életnek ez az intézmény képezi gócpontját. Kétségkívül fontossággal bír a különböző, többé-kevésbé civilizált fejedelmek tetteit is tanulmányozni, de e munka egészen hasztalan, ha az egyházi ügyeket hallgatással mellőzzük.

Éppen úgy képtelenség elkülönítve tárgyalni valamely generatio ipari és kereskedelmi életét annak társadalmi organizációjától és abból egy specialis tudományt formálni. A tévedés csak még hatványozódik, ha ezt a tudományt a nemzetgazdaságtan (Political Economy) pompás nevével ruházzuk fel. Mert ez a név, mint főntebb láttuk, épp úgy vonatkozik a socialis és vallási rendelkezésekre, mint az ipariakra. Azonban ennek a kísérletnek szükségképen meg kell buknia. A tulajdon, főkép az ingatlan tulajdon intézménye befolyást gyakorol minden más intézményre. Némelykor a föld a közösség osztatlan tulajdonát képezi, mint pl. Oroszország s India némely részeiben; némelykor minden ötven évben új felosztás alá kerül mint a régi zsidóknál; némelykor bizonyos vallási eszmék és érzelmek fűződtek hozzá, mint a régi Italiában. Mindemez esetben nem sokra megyünk, ha a földbirtokot egyszerűen olyas valaminek tekintjük, a mit eladni és vásárolni lehet; pedig kissé alaposabb

vizsgálat kideríti, hogy az idézett complicáltabb esetek inkább szabálynak tekintendők mintsem kivételeknek. Az a törekvés tehát, mely a plutologia vagy a nemzetek gazdaságának tudományát igyekszik megalapítani, egyenértékűnek mondható azzal a kísérlettel, mely a biológia körén belől külön hepatológiát vagy cardiológiát, azaz a máj és a vérkeringés tudományait akarná megteremteni.

Bizonyos historikusok, Angliában úgy mint Németországban, el akarnák velünk hitetni, hogy Anglia pl. semmit sem köszön a görög-római világnak. Ezek az urak szentül meg vannak győződve arról, hogy a modern civilisatio — még a morál modern eszméje is — csak a germán törzsektől ered. Én ellenkezőleg abban a meggyőződésben vagyok, hogy a történelem alapos tanulmányozása visszatérít bennünket e részben Gibbon és Arnold fel fogásához: azaz hogy nyugoti Európa története egységes, s hogy valódi őseink nem a celtek, sem az iberek, sem a teutonok, sem a hun-ugorok, hanem azok az emberek, a kik Salamisnál és Cannaenél küzdöttek. Annak a nagy embernek örök dicsősége, kinek latinizált nevében (Charlemagne) a nagyság eszméje mintegy hozzáforrott viselőjéhez, Nagy Károly érdeme, hogy felismerte ezt az igazságot; ezért a gyakorlatban a lehető legnagyobb közönyösséggel viseltetett a fajok, a raceok theoriája iránt, s a frank törzs élén, mely a régi Galliának új nevet adott, megvédte a római világot a barbárok ellen, kik az ő nyelvét beszélték.

Homertól Shakespeareig, Scipiótól s Caesartól Richelieuig és Cromwellig, Archimedestől Newtonig, s Aristotelestől Descartesig az idők sora folytonos és megszakítatlan, daczára a kelet s az észak mindennemű módosító befolyásának. Szent Pál büszke volt római polgár minőségére, és bár Traján nem bírta is fel fogni azoknak a társaságoknak fontosságát, melyeket Szent Pál Kis-Ázsiában alapított, mégis e két nagy embernek művei fennállanak modern társadalmunkban.

Nyilvánvaló tehát, hogy a sociologia bátran helyet foglalhat a tudományok között. Hogyha agybeli erőnk oly nagy volna, mint az angyalnak, kiről fentebb beszéltem, úgy képesek lennének a világegyetem valamennyi törvényeit néhány elemi axiomából deducálni s ilyenformán egy objectiv synthesist megalkotni.

De a valóságban ez a szempont igen kevésbé valószínűnek

s kevésbé kívánatosnak tetszhetik. Mert mióta Kopernik és Galilei kimutatták, hogy bolygónk — nem mint addig hitték: a világegyetem központja — hanem csak egy atom a végtelenség oceánjában: azóta mind szembeszökőbb lesz az igazság, hogy az embernek önmagában kell feltalálnia tevékenysége központját. Mivel nem áll módunkban ezen a vég nélküli oceánon átvergődni, azon kell lennünk, hogy lakhelyünket: a földet minél lakályosabbá s díszesebbé alakítsuk s hasznavehetőbbé azok számára, kik majd utánunk következnek. Ha oly jól ismernénk is a Nap vagy Sirius csillag alkatát, mint a hogy földünket ismerjük, épp oly távol állnánk, matematikai értelemben, a világegyetem ismeretétől mint most; mert a végtelenséghez viszonyítva egy méter vagy millió kilométer tökéletesen egyre megy.

Fel kell tehát hagynunk a hiábavaló chimaerikus kísérletekkel, melyek a világegyetem megismerését célozzák; az igazi tudomány csak annál jobban fogja majd fel valódi hatalmát. Ennek az emberi élet sokkalta fontosabb, mint akár a csillagos égboltozat minden fényessége, akár a föld szépsége. A mellett, hogy az életet felfogni igyekezünk, főleg azokat az erőket kell mérlegelnünk, melyek reá hatást gyakorolnak, s melyekre viszont reagált. Ismerni kell a családi kört, a nemzetet, a vallást, a tudományos és ipari fejlettség állapotát: egyszóval vizsgálat tárgyává kell tenni mindazt a tüneményt, melyek együttvéve a társadalmi rendet alkotják.

A sociális rend illetéknépen elemezve s appreciálva lévén, egy fokkal alábbszállva ama ponthoz érünk, a hol a szerves élet kezdődik. Az ember, bár nagyban eltér a többi állattól, mindamelllett is állat marad, és lehetetlenség megérteni a társadalom tüneményeit, hogy ha nem vesszük számba az állati alapot, melyen az emberi társadalom nyugszik. Az analogia az ember s a nagy gerincesek között teljes a mi a csontvázat s az izomrendszert illeti, épp úgy mint a szív s az agy alkatára s a kezdetleges őstönök s indulatokra nézve. Azzal a különbséggel, hogy az ember sokkal complicáltabb; világos, hogy előbb kell tanulmány tárgyává tenni a kezdetlegesebb állapotot s csak azután áttérni az emelkedettebb és teljesebb fejlődésre.

A szerves rendből térjünk át a szervetlen állapotra, az élettelen anyag feltételeinek és tevékenységeinek tanulmányára, melyek nélkül az élet szónak előttünk semmi értelme nincs.

Világos, hogy az, ki a tudomány búvárlásával foglalkozik, nem képes felfogni az életet a szünet nélküli moleculáris változások nélkül, vegyi rokonság nélkül, elektromosság és gravitatio nélkül. Bolygónk helyzete a naprendszerben, tengelyének hajlása a forgási sík fölött, forgásának és keringésének sebessége: mindoly tényezők, melyeket számon kell tartanunk, midőn az élet tüneményeit kutatjuk.

A szervetlen rend, a szerves rend s a sociális rend, vagy tudományos műkifejezéssel: a kosmologia, a biologia s sociologia; ilyen a tudomány három nagy ágazatának természetes egymás után következése.

Ezzel megadtuk a feleletet az értekezésünk elején felvetett kérdésre. A sociologia helye a tudományok között azoknak közepén és csúcspontján lehet csak; mert valamikép a biológiai rend föltételezi a szervetlen világ rendjét, azonképen a sociális rend mindkettőtől függésben van; mindamellet, hogy subtilisabb, szövevényesebb s módosulhatóbb törvényekből áll mint ama tudományok.

A tudományok egymásra következésének eme széleskörű felfogása által elkerüljük a materialismus és fatalismus veszedelmes szirtjeit. A materialista nagyon is kizárólagosan foglalkozik a szélesebb, általánosabb és egyetemesebb érvényű tüneményekkel; belőlök elhamarkodott és durva következtetéseket von le, és velök subtilisabb s szövevényesebb tüneményeket akar megmagyarázni. Így pl. az élet tüneményeit a chemiával, az emberi társadaloméit pedig a természetrajzzal magyarázza. Ellenben, a ki úgy vélekedik, hogy az ember tehetségei korlátoltabbak, nem vesztegeti idejét a dolgok eredetének explicálásával; tudvágya arra szorítkozik, hogy melyek azok a tünemények, melyek bizonyos szabályszerűséggel mennek végbe. Ez utóbbi felhasználja mindazokat az észlelési módokat, melyek rendelkezésére állanak; így pl. nem hiszi, hogy a növény a talaj productuma és megelégszik azzal, hogy megfigyelje, mikép nő a növény.

Különös dolog azonban, hogy akadtak, a kik el akarták hitetni, hogy a törvény ellenkezik a szabadsággal. Pedig létezik bizonyos rend a földre eső kő, a fejlődő növény s a megizmosodó jellem tüneményeiben egyaránt. A kettő közül melyik szabadabb, a hosszú éjszaka- és a fagytól eltörpített s meggém-

beredett növény-e vagy az, mely fejlődésének valódi törvényét követi? Melyik szabadabb, az az ember-e, kinek tettei kiszámíthatlanok, mert a saját szeszélyeinek és kéjhajhászatának rabja, vagy az, kinek tetteit pontosan előre lehet jelezni, mert értelmi s morális természete a legmagasabb törvény szabályait követi?

A tudomány igazi célja az, hogy észrevétesse az emberrel a természet rendjét, a mely saját életét is szabályozza és igazgatja. Ha a tudomány csak arra tanítana bennünket, hogy a planéták s az atomok egyformák s szervezetünk azonos az állatokéval: akkor a tudomány névre nem volna érdemes. Ellenkezőleg, amaz erőkről kell hogy beszéljen az embernek a tudomány, melyek életére a legnagyobb befolyással vannak. és meg kell értetnie vele a társadalmi unio eredményeit, miket száz generatio egymásnak átszármaztatott s erősített, egyszóval: az élők kormányzását a holtak által. Nemhogy feszélyezné szabadságunkat, a szabályos egyformaság, mely a társadalmi intézmények s az egyéni jellem egyenletes növekvését biztosítja, képesít bennünket arra, hogy a modern világban szeszélyből és kapzsiságból tengődő nagy tömeg lététől különböző életet éljünk; mert a nagyobb szabadság a nemesebb törvényeknek való hódolásban áll.

J. H. Bridges után (Fortnightly Review) fordította

Kun Sámuel.

I R O D A L O M.

Az *«Archives d'anthropologie criminelle»* stb. IX kötetének 49-ik száma fekszik előttünk, melyből ki kell emelnünk (Legrain tanulmányát *«A degeneráltak törvényszéki orvostanáról.»* La médecine legale du dégénére.) Ebben ismét egy erős hang szólal fel Lombroso és iskolája túlzásai ellen. Legrain is beismeri, hogy a degenerált gyakorta válik büntettségé, de — kérdi — következik-e ebből, hogy a büntett okozati összefüggésben áll a degeneratív állapottal? Hiszen számos degenerált van, ki sohasem követ el bűntényt, s pedig lélektani alkatuk nem különbözik a büntettes degeneráltakétól, sőt a recidiválókétól sem.

Úgy találja, hogy a kriminológusok igen könnyen túltették magukat azon a kérdésen, hogy mi a büntett? Pedig ez egy előzetes kérdés, mely még nem nyert megoldást, s így az egész theoria hypothetikus alapokon épült, maga is csak hypothesis, bárminő legyen tudományos és pozitív látszata. Született büntettségéről beszélni annyi, mint azt mondani, hogy az ember oly cselekmények elkövetésére való hajlamokkal jó világra, mely cselekmények értékére nézve egyáltalán nincs megegyezés. S ebben benne van az is, hogy a született büntettes tulajdonképen nem létezik. Ebben áll a Lombroso-féle tan tévedése.

Újabban két elmélet foglalt tért, melyek közül egyik a büntettség atavikus, a másik regresszív állapotot lát. Sem egyik, sem másik nem felel meg a valóságnak, mikor a büntetett végleg megállapított fogalomnak tekintik, mert midőn mindkettő bizonyos különös aberrációt lát a büntettségben, mely csak némely egyéneknél található: ezzel hallgatólag elismeri azt is, hogy ezeknek különös hajlandóságokkal kell világra jönniök, a minnek czáfolatát azonban fennebb adta Legrain.

Az atavismus azt állítja, hogy a büntettes valóságos vad, a modern civilizációba tévedt ős ember. Elődeink bűnösebbek voltak nálunk, oly fogyatkozásokkal, ösztönökkel, szenvedélyekkel és hajlamokkal, milyeneket modern büntetéseinknél látunk. Milyen különös fogalmak ezek — kiált fel Legrain — voltaképen minő joga állíthatni, hogy a criminalitás mértéke nagyobb volt őseinknél, mint nálunk?

Tény, hogy a büntett, mint sociologiai kérdés s a büntettes, mint anthropologiai kérdés összehasonlító tanulmánya egy fontos pontot, bizonyos antagonismust állapít meg az egyén és a társadalom között, melynek eredménye a büntett. De melyik oldalon áll a büntett? — kérdi Legrain. Épp úgy felróható az egyénnek, mint a társadalomnak. Épp úgy jelentheti az összesség káros hatását az egyesre, mint az egyes káros hatását az összességre. Leggyakoribb esetben mindkettőt egyformán terheli. Ebből aztán kettős felelősség származik: a büntetés és a társadalomé, tekintve, hogy a büntett aetiologiájában egy egyéni és egy társadalmi factor közreműködése vehető fel joggal. A classikai iskolára nézve ez a társadalmi factor alig jó számításba: semmi esetre sem képez legalább önálló elvet, legfeljebb a törvényt alkalmazó bíróra van bízva méltánylása, s ez mindenestre nagy hézag.

Büntető törvénykezésünk mai állásának tarthatatlanságát eléggé mutatja — folytatja Legrain — már maga a korlátolt felelősség föltételezése is. A felől nem lehet kétség, hogy az ember vagy felelős, vagy nem az. Már Feré kimondta, mily meglepő akkor, mikor egyetlen biológus sem tud tényeket felhozni a szabadakarat létezése mellett, megkülönböztetni a tudomány nevében oly egyéneket, kik csak korlátolt elhatározó képességgel s így korlátolt beszámíthatósággal bírnak, és olyanokat, kiknél az teljesen hiányzik. Pedig az emberi személyiséget nem lehet feldarabolni, ha csak egységét nem akarjuk megtagadni.

De erre Legrain szerint nincs is semmi szükség, mert van lehetőség arra, hogy tisztán társadalmi szempontból is enyhébb büntetést szabjon ki a bíróság, a nélkül, hogy azt a korlátolt felelősséggel okolja meg. Ha tanulmányozza a büntettet, annak viszonyát a büntettes személyiségéhez, az azt megelőző vagy kísérő mellékkörülményeket, úgy módjában lesz, a beszámítható-

ság mértéke helyett indokaiban betege ártalmasságának coefficientét formulázni, hogy ítéletének alapjául vegye.

Röviden azzal végzi Legrain, hogy csatlakozik a harmadik büntető anthropologiai congressus óhajához, mely a hibásan úgynevezett börtönmenhelyek (prison-asyle) megteremtését célozza. Ezen új szervezetnek első következménye lenne a büntetések reformja, melyhez képest minden időileg körülírt repressio eltöröltetnék mint elv és igazságosabban arányosíttatnék a büntetések ártalmasságának tartamához. Második eredménye lenne, hogy megkönnyítené a bíróság és az orvos feladatát, kihez nem intéznék többé a beszámíthatóság oly vitás kérdését, hanem csupán a visszaesés lehetőségének s az ártani való hajlandóság valószínű időtartamának kérdését. Ez esetben aztán az elmebetegek intézetében volna helye a valósággal elmebeteg büntettesnek, börtön és fegyház illetné azt a büntettet, ki méltatlannak látszik a büntetés mérséklésére, s börtönmenhelybe küldenék végre azt a büntettet, kire nézve kétség forog fenn, vagy ha úgy tetszik, a degeneráltat.

A hírneves orosz criminalista, Zakrevszkij Ignác kharkovi államügyész is figyelemreméltóan szerepel a füzetben «A büntetőjog elméletéről és gyakorlatáról» írott cikkével. («La theorie et la pratique du droit criminel».) Bevezeteskép érdekesen fejtegeti a német «Kriminalpolitik» szó jelentését és fogalmát. A büntető politika fogalmát, megkülönböztetve a sajátképeni büntetőjogtántól, német eredetűnek vallja, s régi időtől vezeti le. Már Hemckének 1823-ban megjelent kézikönyve (Handbuch des Kriminalrechts und der Kriminalpolitik. Berlin) úgy határozza meg a büntető politikát, mint a törvényhozás arra irányuló technikáját, hogy minden nemzet és minden történelmi időszak különös feltételeihez alkalmaztassa a büntető jogtudomány által elméletben megállapított megtorló rendszabályokat. Liszt Ferencz újból magáévá tette ez eszmét. Büntetőjogi tankönyvének első fejezete ily címet visel: «Strafrecht und Kriminalpolitik», s az van benne mondva, hogy az igazságszolgáltatás szempontjából a büntett és büntetés oly fogalmi általánosságok, melyeket az ok és okozat logikai viszonya szab meg, s hogy a szorosán vett büntetőjog tárgya azon törvényhozási intézkedések előadása, melyekből folyólag a büntetés, mint jogkövetkezmény, kíséri a büntettet, mint cselekményt.

Arra nézve, hogy vajjon a büntető törvényhozás, a bün-

tetéskiszabás és végrehajtás a jognak vagy a politikának rendelő-e alá. Liszt körülbelől így felel meg:

Mindenekelőtt a büntető politikát illeti annak elbírálása, hogy mely esetek azok, a melyekben a társadalmi rendet büntetéssel kell megvédelmezni és mily fenytékek alkalmazandók? A jog juridico-technikai tudománya e részben fontos szolgáltatokat tesz, különösen midőn meghatározza azokat a jogfogalmakat, melyek a törvényhozás alapjául szolgálnak; de kétségtelen mégis, hogy egy büntető kodex kidolgozása mindenekelőtt politikai feladat. Azután meg, a meddig a positiv jog elismeri alapelv gyanánt azt a tant, hogy «nullum crimen sine lege» — a bíró csakis jogi tekintetek alapján állapíthatja meg, hogy a vád alapját képező cselekmény büntethető-e vagy nem? Ebben áll a jog kizárólagos tere. A mi a büntetés alkalmazását a maga módozataiban illeti, valamint mennyiségileg, az inkább a politika dolga. De ha egyszer az ítélet jogerős és a végrehajtás következik, akkor teljességgel a hasznossági tekintetek döntenek minden más felett, s az úgynevezett politika veszi át uralmát feltétlenül.

Ez az már most, a minek Zakrevszkij ellenemond. Szerinte nemcsak megbotránkoznék a bíró azon a gondolaton, hogy ő politizál, a helyett, hogy a törvény nevében részrehajlatlanul szolgáltatna igazságot; de alapjában véve maga az is, a mit Liszt politika alatt ért, nem egyéb, mint az a mesterség, melylyel a bíró és törvényhozó a büntető tudomány elméleti tételeit a való életre alkalmazza s a bűnösség egyes eseteire és nemeire. Egyszerűen az elmélettel szembetett gyakorlat az, s ez történik minden tudományágban, mely nem akar csupán a fellegek közt járni.

Nem változtat a dolgon Liszt úgynevezett utilitarius elve, mely a büntetést kell hogy irányozza. Midőn e thesiseket Liszt bizonyos emphasisal hangsúlyozza, nyitott ajtót tör be. Mert még a legmakacsabb modern classikusok is tulajdonkép csak a büntetés hasznosságát tartják szem előtt, s ha még expiatióról beszélnek modern társadalmaink laicizálása után, úgy ez a kifejezés többé nem felel meg a való tényeknek. Nem elég azonban kimondani, hogy már a büntetés nem lehet más, mint utilitarius. Világosabban szükség kimagyarázni, mit értünk hasznosság alatt és hogyan akarjuk szervezni a társadalom védelmét

a büntett ellen. A politika szót pedig — hangzik Zakrevszkij tanácsa — ki kell küszöbölni a jogtudomány köréből, s nem szabad a törvényhozókat és bírakat politikai szerephez alacsonyítani le, kik, ha lelépnek a jog tiszteletet parancsoló talajáról, csak az önkény egy újabb formáját kezdeményezik majd a közérdek látszata alatt.

A folyóirat utóbbi füzeteiben ismételten megvitatást nyert themához, a tetoválások jelentőségéről a civilisált társadalomban, Gouzer szól megint hozzá, inkább csak anyagot merítve a tengereszeknél használatos tetoválásokból. Közvetlen kikérdezései során gyűjtött észleleteiből említ egy esetet, melyben a tetoválás eredete felől kérdezett *elpirult*. Különben bevallja, hogy semmi olyant nem tapasztalt, a mi megerősítné e tárgyban Lombroso föltevéseit. Nézete szerint egyetlen következtetés, mely az emberi bőr tetoválásaiból vonható, az, hogy az illető vagy mint gyermek tetováltatta magát, vagy gyermekes kedélylyel bír.

Csak érinteni kívánjuk E. Rollet értekezését is a dajkák és csecsemők bujakórjáról («Le syphilis des nourrissons et des nourrices»), bár a tárgy elképzelhetőleg rendkívül fontos. Már Tourelle Gáspár beszélt a XV. század végén a bujakórnak a dajkák és csecsemők közti átruházásáról; Aquilanus 1498-ban hihetőnek tartotta a csecsemőknek a dajkák által való ragályozását, Cataneai Jakab pedig ugyanígy gondolkozik, mikor azt mondja, hogy «a tej a vér elemeiből táplálkozik, részt kell tehát vennie annak rossz tulajdonságaiban», s hasonló véleményeknek adtak kifejezést Vella, Almenar, Fracastor.

De eddig csak a bujakórnak a dajkáról a csecsemőre való átszármazó képessége forgott szóban; 1544-ig, Amatus Lusitanusig kell lejönnünk, hogy első ízben találjunk rámutatva arra a lehetőségre is, hogy egy csecsemő öröklött bujakórja fertőzőleg hasson a dajkára is. Ez előfordult akkor egy bujakóros csecsemő esetében, ki dajkája útján további kilencz csecsemő és felnőtt egyénre plántálta át a bujakórt. Azután sokan constatáltak hasonló eseteket.

Azonban 1778-ban Hunter halomra döntötte mind e föltevéseket. Szerinte a másodlagos bujakór semmi képlete nem ruházhatja át a betegséget. Ebben a meggyőződésben volt Ricord is, egész addig, míg az értekező atyja, Rollet, ki nem mutatta megdönthetetlenül a másodlagos bujakórnak fertőzőképességét.

Ezen az állásponton tanulmányozza most a kérdést az értekező is, hosszasan taglalva a ragály elterjedésének különböző módjait, kezdve attól, mikor a bujakóros apa a nélkül örökli át betegségét gyermekére, hogy az anyát előbb inficiálná, egész addig az esetig, a mikor az ilykép fertőzött gyermek *in utero* közli a ragály anyagát anyjával, a mikor ez tehát magától a foetustól a placenta útján kapja a betegséget, mely ez esetben nála rendesen másodlagos képletekkel kezdődik.

Bezárják a füzetet azok a feleletek, melyek a lyoni egyetem törvényszéki orvostani laboratoriuma által bizonyos agy-functiók kérdésében kezdeményezett enquête-re beérkeztek, s melyek ezúttal a belső nyelvképzésre (*langage interieure*) és a sexualis inversióra, megkülönböztetve a sexualis perversiótól, tehát az egyenesen megfordított nemi viszonyra vonatkoznak. Az előbbi kérdésre már eddig is mintegy kétszáz válasz érkezett be, köztük oly egyéneké, mint Paul Adam, Binet, Bourdon, Jules Claretie, Coppée, Coquelin, Alphonse Daudet, Hamon, Lacassagne, Jaques Normand, Zola stb.

Zola nyilatkozata lényegében a következő:

«Mint gyermek jó emlékezőtehetséggel bírtam, azért jutalmat is nyertem; már ekkor nagy szorgalom nélkül dolgoztam, csak éppen a szükségeset, semmivel se többet. Azzal fogtam a tanuláshoz, hogy mielőbb végezzek vele és szabad legyek ismét.

«Ágyban elalvás előtt lassan elmondtam leczkémét; ez kitűnő módja az emlékezetnek. Másnap tudtam és szóról-szóra elmondtam. Kitűnő emlékezőtehetségem volt tehát, mely jó tanulásra képesített. De minden épp oly gyorsan el is mult, a szavak elrepültek s idővel a legjobban tudott mondatokat is elfeledtem.

«Emlékezetemnek kiváltképeni sajátsága, hogy akaratomtól függ az emlékek tartóssága. Kitűnő látásbeli emlékezetem van, de ha nem nézek *azzal az akarattal*, hogy megtartsak valamit emlékezetemben, ha nem *akarok* emlékezni, akkor mindent elfeledek. Mikor az írók társasága elnökének választottak, több mint három hetembe került, hogy 24 arcot megtartsak emlékezetemben.

«Látásbeli emlékezetem rendkívül erős, ha felidézem magamban a látott képeket. olyanoknak látom, a milyenek valósággal, vonalaikkal, alakjokkal, színökkel, szagjokkal, hangjokkal

együtt. Minden a végletekig érzékül meg előttem: a napvilág kápráztat, az illat fojt, a részletek belém kapaszkodnak s nem engedik, hogy az egészet lássam. Így Lourdes-ról írt regényemnél csak egy esztendő múlva szedtem össze jegyzeteimet.»

Azután regényei alkotásába nyújt Zola érdekes bepillantást.

«Ismeretes, miként írom regényeimet. A lehető legtöbb adatot gyűjtök össze. Utazom, szükségem van tárgyam atmosphaerájára. Megkérdeszem a szemtanúkat azon tényre nézve, melyet le akarok írni. Semmit sem költök hozzá, a regény magától szülemlik meg az adatok tömegéből. Mikor például a «Debacle»-t írtam, elmentem Sedanba; tudakozódtam a legjobb forrásoknál. Az alakok maguktól jelentkeztek; nem kellett-e egy ezredes, egy kapitány, egy hadnagy, egy káplár, meg egy csomó ember? Mihelyt az alak feltűnik előttem, tudom, mi a dolgom vele, ő benne élek.

«Nálam a szónak nincs nagy jelentősége. Azt a képzelet vagy a gondolkodás hozza magával, könnyen tudok beszélni, de az ékesszólásig csak a szenvedély hatása alatt bírok emelkedni. Útálom a közhelyet, mert megbénít és gátol beszédemben.

«Gyakran meglep a leírt szó, mintha sohsem láttam volna. Bizarrnak, rútának, kellemetlennek találom. Mindig megfelelő képet ébreszt bennem, elmémben sem nem olvasom, sem nem mondom el. Ha írok, a mondat mindig euphonia útján képződik bennem, zenei hatás alatt állok. Mint gyermek imádtam a verseket és sokat is írtam. Az igazi zene hidegen hagy, azt hiszem, nincs jó hallásom, csakis reflexióból szeretem a zenét, érzem a mondat rhythmusát, rábírom magamat. Egy hiatus megdöbbsent és megbotránkoztat.

«Kifejezéseimet nem készítem elő, beledobom magamat, mint a vízbe szokták. Nem félek a szavaktól, bátor vagyok velök szemben, rajtok török, s a többit az euphoniára bízom.

«Regényíróinknál ez szokatlan. Minden író, a kit csak ismernek, csillogtatni szereti kifejezéseit, mielőtt leírná. Nálam az első a legkevésbé jó, egyideig mindig tapogatóznak. Nálam egészen ellenkezően áll a dolog; legjobb az, a mit legelőször csinállok. Gyorsan kifáradok; ha négy-öt lapot megírtam, abbanhagyom. Három óránál többet egy nap nem dolgozom. Erős munkásnak híreszteltek; ez tévedés. Igen rendes és igen lusta vagyok. Gyor-

san csinállok mindent, hogy annál hamarabb vége legyen és megpihenhessek.

«Végül főlemlítem, hogy rövidlátó vagyok és kilenczes számú szemüveget használok 19 éves koromtól fogva. Akkor vettem észre, hogy többé nem bírom olvasni ablakomból a színházi falragaszokat.

Érzékszerveim jók; szaglásom kitűnő. Sokszor álmodom. Álmaimban hiányzik a világosság. nem látom a napot, a nappalt, a tárgyak szürke és kétes világításban vesznek el.»

* * *

Ugyancsak az «*Archives*» 50., ez év márczius 15-iki számában E. Laurent fölveti «*Les mariages consanguins et les dégénérescences*» című tanulmányában a vérrokonok közti házasságok káros erkölcsi és physikai következményeinek annyit vitatott kérdéseit. Érdekes, hogy Laurent e kérdést egészen tapasztalati alapon, t. i. két champagne-vidéki falu 3—300 főnyi lakosságá-életviszonyai tanulmányozásával kívánja megoldani, mely helyeken az összes másfél század folyamán létrejött vérrokon házasságokat egyes tagjaiban physikai és psychikai nyilatkozásai oldaláról vette szemügyre. Az eredmény pedig az, hogy a vérrokonság hatása egyszerűen az átöröklés fokozásában s a morphologiai és physiologiai sajátságok átruházásában nyilvánul, úgy hogy míg két külön fajú egyén egyesülése bizonyos antagonismust teremt, melyben mindkettő hibái egymást ellensúlyozhatják s ekkép egy tökéletesebb ivadéknak adhatnak életet, addig ha mindkettő erében ugyanazon vér csörgedez, ezen kibékítő folyamat helyett az alaptulajdonságok intensivebb kiemelkedése következik be.

Mi tehát ebből a tanulság? Az, hogy — mint Lacassagne igen szabatosan kifejezi — nem maga a vérrokonság az, a mi egészséges vagy beteges, hanem azok a föltételek, a melyeken alapszik. Van vérrokon házasság, mely egészséges elemeket hoz magával, és van, a mely pathologikus antecedentiákból keletkezik. Önmagában azonban semmi veszélyt nem képez, sőt elősegíti a legjobb testi és erkölcsi tulajdonságok átruházását, tiszta fajoknál. kedvező társadalmi milieu-ben, holott a városok népénél, a modern családi életben igen természetesen mind nagyobb elfajzásokra vezet. De azt mind általánosabban kezdik elfogadni, hogy vérrokon házassági viszonyoknak absolute nincs kedvezőtlen

befolyása a gyermekek egészségére, ha a házastársak egészségesek, ha családjokban nincs lappangó vagy nyilvánvaló öröklött kór s ha megfelelő korúak.

Bertillon is azon a nézetben van, hogy a vérrokon házasságok eredménye, hogy gyors enyészet felé visznek bizonyos degenerált családokat, ellenben új erőre fejlesztenek másokat. Lehet tehát szó a vérrokon házassági viszonyra alkalmas és nem alkalmas családokról; utóbbiak rohamosan elpusztulnak, míg az előbbieket tovább virágoznak, a nélkül, hogy a rossz hajlamú vérrokoni viszonyynyal járó jellemzetes beteges típusokat mutatnának. Nem egyéb ez tehát, mint próbakő, mely kérielhetetlenül kimutatja a fajok romlottságát, a hol azok be akarnak olvadni a társadalom tömegeibe, de épp úgy kiemeli, sőt fokozza az egészséges és tiszta faj életképességét is. Ugyancsak Bertillon kiszámította, hogy ezer házasság közt mintegy tizenháromnál forog fenn vérségi viszony, s ezeknek túlnyomó többsége unokatestvérek közt fordul elő, csak öt százalékot képeznek a nagybátya és unokahúg, s csak másfél százalékot a nagyúné és unokaöcscs közti házasságok.

Igaz, hogy sokan élnek abban a meggyőződésben, hogy a nagy arisztokrata családok kihalása is első sorban az egymás közötti házasodásnak tulajdonítható. Itt azonban Laurent egész más okokat lát érvényesülni; mint pl. a háborúk, a hadi és egyházi hivatás, az alcoholismus, a nemi kicsapongások, a nevelés hibái stb. Ime a zsidó nép, megvetett helyzetéből kifolyólag, századokon át volt kénytelen vérrokon házasságokat kötni, mégis épen, egészségesen bírta magát fentartani (?).

Egészen más okokra kell visszavezetni az incestuosus viszonyokból eredő magzatok gyöngeségét, s ez részint a fel- és lemenő ágbeli vérrokonok közti nagy korkülönbség, részint az alig serdült gyermekek közötti nemi érintkezés koraisága. És csakugyan föltehető, hogy éppen az utóbbi tekintetek szabták a régi törvényhozók elébe parancsoló szükségként a tiltott rokonsági ízek felállítását, csakhogy könnyelműen elősegítsék az ugyanegy földél alatt lakók korai nemi érintkezését a primitiv család ősi promiscuitásában. Ezt szent Ágoston már erősen sejtí; szerinte a fivérek és nővérek közti házassági tilalom csak az embertársi szeretet kérdése. Ugyanis az ember legszentebb érdeke — úgy mond — hogy a szeretet kötelékeit ne korlátozza szűk körre,

hanem minél nagyobb számú tömeget öleljen egybe a szeretet lánczával. Még jobban eltalálta a valódi okot aquinói Tamás, ki a legkategorikusabban kijelenti, hogy azért tiltották meg a házasságot az egy családban lakók közt, mert tartottak attól, hogy ha megegyednek, hogy egymással nemi viszonyba lépjenek, az felszítja a szenvedélyeket; már pedig az Isten imádata nem a testi eredet, hanem a lelki malaszt útján terjesztendő, s tudták, hogy ha a tilalmat minél távolabbi ízekre kiterjesztik, ezzel az atyafiság és vérrokonság által széles körökre terjesztik ki az embertársi érzelmeket.

A következő czikk tárgya a kivégzések nyilvánosságának oly korszerű kérdése («La publicité des exécutions capitales») Bérardtól, ki felmutatja előttünk a halálos ítéletek végrehajtási módjainak egész történetét. Róma hanyatló korának népe már ostromolta az amphitheatrumot, hogy tanuja legyen a gladiatorok megöletésének s a keresztények széttépésének a fenevadak által. De épp úgy tódultak a középkor keresztényei is tomboló dühökben a máglyák köré, melyeken az eretnek vagy boszorkány lelte halálát. A katolikus hit, a theokratia ez időszakában nem létezett nyilvános ünnepély auto da fé nélkül, nem volt népmulatság a nélkül, hogy legalább néhány vértanú ne hamvadt volna el az inquisitio felgyújtott tüzein. S a vad népeknél a foglyúl ejtett ellenség vagy elítélt kínhalála ma is a legkeresettebb látványosság.

De csak a halálbüntetés őrizte meg helyét napjainkig a nyílt utcán, s még a guillotine és a bitó is ma már mintha szégyenelné átlépni a fegyház küszöbét, csak a kora reggeli órákban emelkedik sötéten, baljóslatúan, néhány kiválasztott hajnali néző szemei előtt. De mily hosszú időre volt szükség ehhez is! Ötven évvel ezelőtt még egy nagy criminalista, Pellegrino Rossi, el sem tudta képzelni, hogy lehetséges legyen valaha eltörülni a kivégzések nyilvánosságát, pedig Rossi humanus, szabadelvű tudós volt, a ki már akkor belátta, hogy a büntetésnek nem szabad más, mint ünnepélyes, szinte vallási izgalmat előidézni, s ezért a törvényhozónak figyelemmel kell lennie arra, hogy ha már ki nem kerülheti a halálbüntetést, távoztasson el annak végrehajtása körül minden visszataszítót, minden fölösleges hosszadalmasságot, minden torturát és szükségtelen kínzást. E szempontból kell előnyt adni — írja büntetőtanában — oly végrehajtási módnak, mely nyilvánossága és ünne

pélyessége mellett, lehetőleg megkímél egy erős embernek egy védtelennel való küzdelme rút látványától, attól a látványtól, hogy egyik ember leigázva a másiknak testét, erejének minden megfeszítésével igyekszik kicsavarni belőle életpárját.

Franciaországban épp most fogadott el a képviselői kamara bizottsága egy, a senatus által már megszavazott törvényjavaslatot, mely a kivégzések nyilvánosságát szorítja meg, s ebben csak követi más művelt államok példáját, hol, mint Németországon, Svédországban, Oroszországban, Angliában, az Egyesült-Államokban és nálunk is, büntető-törvénykönyvünk 21. §-a szerint, ez az elv rég diadalmaskodott.

Abban a jelentésben, melyet a francia törvényjavaslat kíséretében a bizottság részéről Reinach a kamara elé terjesztett, találóan bírálja a kivégzés nyilvánossága mellett felhozni szokott érveket «Ha a kivégzés látványa — úgymond — csakugyan megfélemlítő, visszaretentő hatással volna, akkor milyennek kellene lenni a nyaktiló körül sereglő néptömeg magatartásának? Csöndesen, némán érkeznék a helyszínére, a hol a társadalom igazgatszolgáltatásának legrettenetesebb actusa készül végbemenni; némán és reszketve néznék végig az irtóztató drámát s szomorúan, leverve távoznék, vagy legalább is magába szállva, gondolatokba merülve, a véres expiatio után. Már pedig a dolog egészen ellenkezőleg áll.»

S valóban a halálos ítélet végrehajtása, az emberi igazgatszolgáltatás legnagyobb ténye, melyet vallásszerű áhítattal kellene környezni, a tömegre nézve csak izgató látványosság, a nemtelen vérszomj kielégítésének alkalma. A guillotine körül prostituáltak, csavargók, kiélt rouék sereglenek és mindazok, kiknek erkölcsi érzékek hiányzik, rájok nézve ez egy szörnyű saturnalia alkalma a sötét éjben, a nyílt utcán; orgia, melyben a furiává vált vadállat szennyes ösztöne nyilatkozik megdöbbenő módon.

A törvényszéki orvostan köréből veszi tanulmányát *Lacassagne* (Assasinat ou suicide), midőn számos kísérlet egybevetése alapján vizsgálja, hogy vajjon a hulla kezében talált revolver öngyilkosságra vall-e föltétlenül, vagy nem zárja ki a gyilkosságot? A merevség és a hullagörcs jelenségei tisztázása után számos példáját sorolja elő a controvers eseteknek, de véleménye mégis inkább odahajol, hogy nincs kizárva, mikép egy hulla keze a beléje nyomott fegyvert a megmerevedés után erősen szorítva tartsa. Közli egy

gondosan megszerkesztett szakértői véleményét egy fölmerült és vizsgálat tárgyául szolgált esetben, kiterjedve a lövészi seb irányából vont következtetésekre is, valamint azon kérdés vitatására, hogy erőszakos halál esetében a szemek csukott állapota okvetlen idegen kéz beavatkozására mutat, kivéve azon esetet, ha a halál álmom közben keletkezett be. E fontos tudományos eredményeket a törvényszéki nyomozás szempontjából lehetetlen kicsinylenünk.

Aubry és *Corre*-nek egy sajtó alatt levő s a retrospectiv criminológiához, illetőleg a büntett ethnikájához becses adalékul szolgáló művéből vett terjedelmesebb mutatóvány után, melyben a szerzők a régi Bretagne localis criminalitásával foglalkoznak a bírósági archívumok adatai nyomán — a füzet folytatja a normalis és pathologikus psychologia egyes nyílt kérdéseinek documentumszerű megvilágítását a nagy közönség elé bocsátott kérdésekre beérkezett válaszok alakjában. Most Paul Adamtól és Coppéetól olvasunk érdekes önvallomásokot a *belső nyelv* és gondolat kifejezés tárgyában önmagukon észlelt tapasztalatokról, továbbá a *sexualis inversio* analytikus képét nyújtja Raffalovitch, és egy névtelennek Zolához intézett megható nyíltságú levele.

* * *

Revue philosophique de la France et de l'étranger.
Nr. 4. Avril 1894.

Ez az elsőrangú francia bölcseleti folyóirat szerencsésen egyesíti magában a metaphysikai vizsgálódási módszert a positivvel, sőt újabban a geometriai és matematikai alapelveket is a philosophiai kutatás kiinduló pontjaiúl sikerrel alkalmazza, mint legújabb cikkében *Delboeuf* «*A régi és az új geometriáról*» (L'ancienne et les nouvelles géométries) vizsgálódásai tárgyául a tér problémája szolgál, melyet Lobacsevszky és Riemann után a meteucidianus geometria szempontjából próbál eldönteni. Így elsőben is, a négy kiterjedésű tér lehetőségét véve kritika alá, következő analógiákat állapít meg.

Egy egyenes vonalon egy pontot valamely már adott ponttól való távolsága határoz meg; egy síkon ellenben két adott vonaltól való távolsága, végül az általunk ismert geometriai térben három adott siktól való távolsága. Tovább folytatva az

analogiát, úgy találjuk, hogy a négy kiterjedésű térben ezt a pontot négy adott geometriai tértől való távolsága kellene hogy meghatározza.

Ugyanígy tiszta dolog előttünk, hogy egy pont mozgása hozza létre a felületet, egy felületé a testeket. A négy dimenziojú testek képzelt világában semmi kétség, hogy a test mozgása képezné föltételét a hypertestnek.

Vagy pedig: egy felületen két fonal egy pontban metszi egymást, a térben két felület egy vonalban, a hypertérben két test kell hogy egy síkban metszsze egymást.

Végül: egy négyzet átmérője egyenlő oldala összegével, szorozva $\sqrt{2}$ -vel, egy köb átmérője annyi, mint egy oldal összege $\sqrt{3}$ -mal szorozva, tehát a hyperköb átmérője lesz egy oldal összege szorozva $\sqrt{4}$ -gyel.

Érdekes párhuzamot von most Deiboeuf a fictiv és való-ságos térbeli mennyiségek közt, a mint az például a vonal vagy felület és más oldalról a négy kiterjedésű tér fogalmaiban mutatkozik. Kétségtelen, hogy a vonal és felület is fictiv térbeli viszonyokat jelentenek, de itt a fictio elvonás által jó létre, nem pedig mint a négy dimenzióal, hozzátoldás által. Az euclidesi tér, a geometriai ter, bármennyire különböznek is a valóságos tértől, annak valóságos elemeit tartalmazzák; ellenben a hypercubus például nem szerepelhet máskép számításainkban, mint egy láthatatlan, tapinthatlan, elképzelhetlen mennyiség: x , y , z , u . A nem létező dolgok is különböző fokban azok; vannak dolgok, melyek lehetetlenebbek másoknál. A tipikus ember, az átlag ember, a normalis ember ilyen nem létező, de mégis való-szerűbb, mint a hyppogriff, a centaur, vagy a chimaera. A kör bizonyos tekintetben létezik, de a négyszögűsített kör teljességgel nem létezik, mert ellenmondást rejt magában.

Hogyan létezhetik egy meteuculidesi ábra? Nem éppen olyan ellenmondó-e például egy sík, melyben két vonal nem lehet párhuzamos (Riemann-sík), vagy egy sík, melyben ugyan-azon vonalokhoz végtelen számú egyenközű vonalat lehet vezetni (Lobecsavszky-sík)? A felelet erre nem lehet kétséges. De azért minde speculatiók sem matematikai, sem philosophiai szempont-ból nem hiábavalók. A meteuculidianus geometria is csak kép-zeletbeli; azok a felületek, melyek tárgyát képezik, két kiterje-désű, azaz euclidesi felületek, de a melyekre hallgatagon kiter-

jeszti a tudomány a sík terminológiáját, teste pedig másnemű térben is, mint a milyent mi ösmerünk, p. o. három helyett négy dimenziójú térben is helyet foglalhatnak.

Azután Delboeuf, hogy megmagyarázza a meteucldianus geometriát, Helmholtz eljárásához folyamodik, azaz fölvesz egy két dimenzióra korlátolt tért, melyben teljesen lapos bár, de eszes lények laknak, a kik között egy mérnök föltalál egy felsőbb, azaz három dimenziójú geometriát, melyet meg akar értetni földieivel. Éppen így vagyunk mi is. Három dimenzióhoz szokott agyunk nem képes felfogni a térnek egy negyedik dimenziójú létezését. Ha létezik ilyen, akkor annak világa megfigyelésünk alá nem esik, a mi világunkat oly síkban metszi, melyről fogalmunk hiányzik.

Majd tovább menve elmés fejtegetéseiben Delboeuf, egy két dimenziójú gömbfelületet vesz föl, melynek lakói vastagság nélküli lények. Ha egy ilyen két dimenziójú gömblakót — úgymond — valami tündér hirtelen egy más háromdimenziójú gömbvilágba ragadna, ügyelnie kellene, hogy ez a gömb egyenlő sugárral bírjon a másikkal, különben függve maradna az ürben, vagy jobban mondva elveszne a harmadik dimenzióban, a nélkül, hogy meg rögzödhetnék abban. Saját görbülete nem engedné oly világban tartózkodni, mely nem azonos azzal, melyben született. Bizonyos az is, hogy náluk egy háromszög három szögének összege nagyobb lenne két épszögnél, náluk az egyenes vonal ívrontalt jelentene s a kisebbített arányok idegenek volnának előttük, például nem csinálhatnának felvételt kisebb méretekből mint maga a minta. Nem ábrázolhatnának egy háromszöget, melynek oldalai 5, 6, 7 métereseek, kisebb háromszöggel, melynek oldalai 5, 6, 7 centimétert tesznek ki. Náluk az egyenlőtlen körök különböző alakkal bírnának, épp azon okból, mert sugaraik ívet képezvén, nem azonosok. Végül globusukat is csak úgy képzelhetnék maguk elé, ha bejárák. Mi több, egy globus háromszögei, sokszögei, körei sem helyezhetők át egy más sugarú globusra. Minden globusnak megvannak a saját geometriai alakzatai, melyek szoros összefüggésben állnak ívgörbületével.

Ezt bizonyította be már Delboeuf előtt Helmholtz, egy előadásában, mely meglepte hallgatóit, s ezen a nyomon halad tovább Delboeuf is, folytatva Helmholtz elmés vizsgálódásait.

« *A monismus problémájáról a jelenkori philosophiában* »

értekezik Roberty, ki a positivismusban sem lát egyebet, mint gyökeresebb monismust és határozottabb agnosticizmust, mint az előző bölcséleti eszméké volt, mivel élénkebb átértésére tanít a dolgok összefüggésének, s az ismereteinket határoló áthághatlan korlátoknak. Sajnos, Comte nem elégedett meg azzal, hogy csupán a transcendens monizmusnak izenjen hadat, nála a tévedés a legegészségesebb kritikát nyomon követi, s ez tette azt, hogy gáncsába belefoglalta a tiszta egységet, az észszerű egységet is, melyet láthatólag összezavar a metaphysikai chimaerával.

Három nagy szellemi irány követhető lépésről lépésre munkái összeségében, három nagy vezéreszme bontakozik ki a positiv philosophiából, hogy példát mutasson a jövőnek. Ezek: az *agnostikus* irány, a legerősebb mindannyi közt, vagy a végesség eszméje; a *történeti* irány, vagy a fejlődés eszméje, mely észrevehetetlen átmeneteken át valósul úgy az emberi társadalmakban, mint az élő vagy szerves természetben; végül a *monistikus* irány, azaz a cerebralis egység eszméje, a leggyöngébb pontja a világegyetemről való conceptiójában.

Comte azonban mindenekfölött népszerűsítő lángész volt Roberty szerint, ő demokratizálta úgyszólván a philosophiát. Hanem az agnosticizmus és a monizmus közötti ellenmondást nem oldotta meg. Ezt Roberty az ellenfelei által hyperpositivismusnak nevezett rendszerében kísérti meg, melynek czélja kiküszöbölni a positivismusból minden mystikus elemet.

A fokozatos fejlődés eszméje — mondja — egyike az emberi értelem legrégibb ismereteinek. Innen kölcsönözte a metaphysika a megfelelő abstractiót. A theologia nyomába lépve, a gondolkodás ősidejének zavaros hiedelmei romjain építette fel a háromféle «levés» classikai szabályát, a mint az az anyagnál nyilatkozik mint mozgás, az érzéklésnél mint élet, s a léleknél mint gondolat.

De a legprimitivabb tudomány s a leggyerekesebb metaphysika még egy más elvből is merített, melyet az abstractio létráján a fejlődés eszméje fölébe helyeztek, s melyet mindketten a megismerés végczéljának tekintettek. Ez az egység fogalma.

A fejlődés gondolata legbiztosabb módját adta annak, hogy a tünemények sokféleségét lényegi azonosságukra lehessen visszavezetni. Az alsóbb elv mintegy symbolizálta azon észleges methodusok összeségét, melyek alkalmasak voltak ez eredményre vezetni.

Magától simult a magasabb elv exigenciáihoz. Így kerültek bele egyencsen a monistikus útvesztőbe.

Különben Roberty az «Agnosticismusról» és a «Megismerhetlenről» (L'inconnaissable) írt könyveiben terjedelmesen fejtegette, miként infiltrálódik az emberi elme a metaphysika, a transcendens tudomány eszméjétől. Az emberiség régmúlt őskora maradványának tartja ezt, az elmúlt idők babonái, illogismusai, bizonytalanságai visszatükrözésének, a nyomozó és kutató elme összes észszerűtlen methodusai jeleinek.

Paulhan is folytatja a mult alkalommal már jelzett tanulmányát: «*La sanction morale*», s ez alkalommal a büntető sanctio általános törvényével foglalkozik, melyet abban lát, hogy az «a viszonylag egyszerű és rendezetlen automatismus állapotából indul ki, hogy viszonylag egyszerű és jól rendezett automatismus állapotára vezessen, különböző phasisokon át haladva, hol a progressiv complicatiókat társadalmi tudat, reflexio és akarat kíséri, azaz bizonyos beavatkozás, melyet mindig megzavar némileg a társadalom összesége vagy azok a főelemek, melyek az egészet alkotják». Ez a formula Paulhan szerint elég helyet enged a különböző fejlődési irányokban mutatkozó eltéréseknek és ellentmondásoknak. Különben megjegyzendő, hogy semmiesetre sem jelent ez végzetszerű fejlődésmentet, sőt megtörténhetik, hogy az evolutio megszakad valamely phasisában, vagy pedig a különféle s többé-kevésbé koordinált részleges fejlődések többségét egyetlen processusba foglalja.

Alkalmazva ezt a társadalomról az egyénre, a lélek is, mint a társadalom, alsóbbrendű automatismusból indulva ki, magasabb, bonyolultabb és rendezettebb automatismusra jut, tudatos fejlődési fokokat hagyva maga mögött, melyek alatt a rendezkedés végbemegy. Így, ha meg akarunk tanulni írni, először le kell győznünk az ujjak összefüggéstelen és automatikus mozgását, azokat alkalmazkodás útján rendezni kell; bizonyos vágyak, p. o. a tudományvágy, a büntetéstől való félelem, a munka utáni élvezet vágya stb., szóval az *én* ellenőrzése alá helyezni. Azután ha a szervezkedés előbbre halad, ezen részben meggyengült vagy egészen eltűnt s másokkal helyettesített és eltanult vagy szabályossá vált mozgásokkal combinált vágyakból egy állandó készség marad hátra, mely automatikussá válik, s melyet az ének nem szükség többé magasból ellenőriznie, sőt elég erőssé vál-

hatik, hogy ellene fel is lázadjon, mint a személyiség megkettőzéseinél látjuk. Ebben áll Paulhan szerint a büntető sanctio fejlődésének kérdése is. A mi már a sanctio tökélyét s ideális evolúcióját illeti, bizonyos, hogy a tökéletes büntető sanctio tökéletes társadalmat föltételezne, a mi azonban saját létezésével összeférhetetlen, mert akkor nem volna megtorlandó rossz. Értethető, hogy azok a theoretikusok, kik hisznek az ember lényeges jóságában és hiszik azt, hogy megszabadíthatják minden bajától, ha a társadalmi válaszfalakat elhárítják, nélkülözhetőnek tartják a csendőröket és bírakat; ebben logikusan gondolkoznak, de félreismerik az emberi természetet. Az anarchia a szó legjobb értelmében is, legalább is távoli eszmény. Kevésbé távolra tekintve, lehetne képzelnünk egy még tökéletlen társadalmat, mely azonban eléggé fejlett ahhoz, hogy a gonosz ritka legyen benne és hogy annak megtorlási functiója ne igényeljen egy csupán e functióval megbízott társadalmi testületet, s eléggé fejlett arra is, hogy az önkéntes rendezkedés hatása magában elég legyen megtorolni vagy visszahárítani azt, a mi neki árthatna. Még kevésbé távoli eszményt tartva szem előtt, kívánhatunk oly reformokat, melyek a büntetést jobban arányítják a bűncselekményhez, a büntetettéhez és különösen a társadalom érdekeihez.

Úgy találja azonban Paulhan, hogy az ideál megközelítésében néha kockázttatott reformokhoz folyamodunk. Például a társadalmi megtorlás eszméje ellen nagyon is túlhajtottan foglalkozunk állást. Egy államügyész nem kockázthatja e szót a nélkül, hogy rögtön ne vádolná azzal, hogy túlélt eszméket táplál és nem érti a modern szellemet. Azt akarjuk, hogy a társadalom hidegen ítéljen és gyűlölet s harag nélkül büntessen. Ez igen jó volna, s kell is rá törekedni, de «addig is a gonosz gyűlölete s a bűnös iránti harag tiszteletreméltó érzelmek maradnak» — mondja Paulhan. Nekünk azonban úgy tetszik, ebben téved az érdeemes szerző. A legideálisabb reformerek sem követelnek ahhoz hasonlót, hogy a társadalom a rossz iránti gyűlöletében hideg és tétovázó maradjon. Nem is az ítélkezés, hanem a *biráskodás* szenvedélytelensége az, a mi a helyes és igazságos jogszolgáltatás alapja és garantiája. A társadalom ez értelemben nem bíraskodik, csak alkalmazza a maga jogelvéit a törvény áthágóira, s ebben jogos harag és erkölcsi indulat vezetheti. De a bírónak hidegnek kell maradni, hogy elfogulatlanul gyakorol-

hassa tisztét, mely magasabb a társadalom időleges érdekeinél. mert a cselekmény és a felelősség objectiv igazságú megvilágításában áll, tekintet nélkül annak büntetőjogi értékére. Csak e két functio összezavarása adhatja Paulhan szájába azt a gáncsot, melyet a büntetési sanctio ezen értelmezése ellen emel.

Abban igazat adunk Paulhannak, hogy a legnagyobb előrehaladás e téren s az ideál legnagyobb megközelítése az volna, mely egyúttal talán a sanctio egy igen régi jellegét is visszaállítaná, t. i. az ártalmas egyénnel szemben gyakorolt sanctióhoz fűzött fenyték eltűnése. Lehet álmodozni egy oly társadalmi rendről, mely a rosszat közvetlenül irtja ki elkövetőjéből, a nélkül, hogy büntetéssel sújtani volna czélja.

Összefoglalva a mondottakat, Paulhan következtetései a következőkben tetéződnek:

1. A sanctiónak a psychikai és társadalmi szervezetben alsóbbrendű automatikus formáról, melyben a szabályozódás kezdetlegesebb, magasabb automatikus formára kell haladnia, melyben a szabályozódás nagyobb fokú és pedig tudatos phasion át, mely alatt a magasabb rendű automatismus együttesen vagy egymásután készül elő az utolsó fokon hozzájáruló új elemeknek még zavaros synthesise és gyarapodása, a megelőzőleg szerzeteknek szabályozása és a társadalmi én activabb föllépése által, mely az első fokon rendszerint még nem lépett fel, az utolsó fokon pedig már a rendszer elemei általános solidaritása által helyettesítettik.

2. A sanctio annál kevésbé tökéletlen, minél egyszerűbb az erény bátorítása, a rossz kiküszöbölése, és minél szabatosabb, még pedig a sanctio alkalmazására szánt eszközök közvetítése nélkül. Legjobb és legtökéletesebb volna a természetes sanctio a jutalom és büntetés szándéka nélkül.

Utóbbira nézve utal Paulhan arra az antik gondolatra is, mely a jó jutalmát magában a jóban, a rossz büntetését magában a rosszban találja. Mert a rossz, már csak a miatt, hogy rossz, azaz desorganisatio, büntetést képez, azon kisebb desorganisatio büntetését, mely létrehozta. Épp úgy a jó, szabályozottságot jelentvén, már magában is e szabályozottság előzményeinek jutalma. A felelősség és a sanctio tehát nem egyebek utolsó elemzésben, mint az okság rendszeresített formái, s valamint az egymásközt függő jelenségek bizonyos láncolatában az

elsők a következők okozóiúl tekinthetők, s külön véve mind-egyik okká válik a következőkhez viszonyítva, okozattá pedig az előzőkhez viszonyítva, épp úgy az egymásból folyó rendezett társadalmi cselekmények rendszerében minden cselekmény sanctióvá válik az előzőkkel szemben, ugyanakkor, mikor megfordítva felelősséget nyer az utóbb következőkre vonatkoztatva. Sanctio és felelősség tehát oly szavak, melyek a célfogalom bizonyos viszonyulatát fejezik ki.

A következő két apróbb dolgozat közül egyik a központi idegrendszer ismeretére vonatkozó újabb kutatásokat ismerteti. Szerzője *Chaslin*, ki különösen az utóbbi években az olasz Golgi s a spanyol Ramon y Cajal által ez irányban tett felfedezésekből indul ki, melyek szerint az idegrendszer alaptulajdonsága, hogy minden öntudattól kísért benyomásra futólagos módosulás áll be, mely megfelel a tényleges észrevételnek, de akképen vésődik be, hogy e bevésődés alapján az emlékezet lehetővé válik. A másik közlemény Ferrerónak már e helyen is ismertetett tanulmányát czáfolgatja az értelmi inertiaról, s élénk és okadatolt tiltakozást képez azon tendentia ellen, mely az újabb pszichologiai tudományban napirenden áll, hogy szoros értelmű tudományos kifejezéseket használjanak oly philosophiai ruganyossággal, mely azok eredeti értelmét kiforgatja. Helyesen jegyzi meg a cikkíró, hogy ha a physikai világ mechanikai törvényeit akarjuk átvinni a pszichológiába, legalább is ismerni illik azok pontos és szabatos matematikai formuláját, máskép csak metaphorákat üzünk. A cikk azután Ferrerónak számos lapsusát leplezi le a mathesis és physika kegyetlenségével.

* * *

«*Revue d'economie politique. Mai 1894. Nr. 5. Paris.*»

Sok helyes és talpraesett észrevételt olvasunk e folyóirat újabb számának első cikkében Gide-től, a montpellieri egyetem tanárától. az úgynevezett «neo-collectivismusról» a gazdasági és társadalmi philosophiában. Alkalmat e megjegyzésekre a francia collectivista program különös átalakulása adott az utóbbi választások óta, a mennyiben annak vezére, Jaurès nem habozott a következő fontos kijelentést tenni: Nem mi vagyunk az egyéni tulajdon ellenségei, mi ellenkezőleg, visszaállítói leszünk. Pedig

ugyanekkor a párt egy másik vezére, Jules Guesde azt is szükségesnek látta hangsúlyozni, hogy a párt programjában mi sem változott. Mit kell tehát hinnünk?

Schäffle szerint kétséget sem tűr, hogy a socialismus alphája és omegája az egyéni és versenyző tőkék átváltozása egységes és collectiv tőkévé. A Jules Guesde által Marx, Engels és Lafargue segélyével kidolgozott famosus 1880-iki program nyíltan kimondja, hogy csak két formában juthatnak a termelés eszközei a munkások kezeibe, ezek egyike az egyéni forma, mely sohasem létezett általánosan, s melyet az ipari haladás mindinkább kiküszöböl; a második a collectiv forma, melynek materialis és intellectuales elemeit maga a capitalista társadalom fejlődése adja meg. Kimondja egyúttal, hogy a francia socialista munkások ezéjluklú tűzik ki a kapitalista osztály politikai és gazdasági kisajátítását s a visszatérést a termelési eszközök collectivitására.

Még világosabban fejezte ki ezt az 1880-iki párisi congressus. Tekintve, hogy a termelési munkaeszközök bírása nem lehet egyéni két okból: 1-ször, mert összeférhetlen az ipari és földművelési technika haladásával és jelen állásával (munkamegosztás, gépek, gőzerő stb.); 2-szor, mivel ha nem volna is gazdaságszerűtlen, mielőbb helyet adna a mai társadalmi egyenlőtlenségeknek; tekintve továbbá, hogy ennek birtoka nem lehetne testületi vagy községi sem, különben a mai kapitalista tulajdon minden bajait magában hordaná: mindezeknél fogva a congressus kimondja, hogy a munka minden eszköze és anyaga vissza kell, hogy szálljon a közös kezekbe, s ott kell, hogy maradjon, mint osztatlan és elidegeníthetlen tulajdon.»

Különben is tapasztalható — mondja Gide — hogy a jelenkor gazdasági fejlődése mindjobban jelzi az áttérést az egyéni termelésről a collectiv termelésre. Abban, hogy az Egyesült-Államok földművelési módszerei mindjobban terjednek a vén Európában, hogy a kisiparosokat mindinkább háttérbe szorítja a gyáripar, hogy a nagy áruházak megölik a kis szatócsokat, a nagy pénzintézetek felváltják a magánbankokat a városokban és a vidéken — mindebben csak azt látjuk, hogy az egyéni termelés helyét ad a nagy tőke- és munkaerővel rendelkező collectiv termelésnek. Kisipar, kiskereskedés, kisbirtok — mindennek letűnt az ideje, s csak bizonyos katholicus és conservativ iskolák ál-sentimentalismusa igyekszik még életre galvanizálni.

Már most mit állít Jaurès a régi collectivista teoriával szemben? Szóról szóra ezt mondja: «Ha collectivisták vagyunk, csak azért van, mivel a collectivismus, távol attól, hogy a jogszerű egyéni tulajdont csorbítsa, egyedüli mód nemcsak annak kiterjesztésére, de *általánosítására is*. Védeni fogjuk a kis parasztbirtokot, mely a socialista eszmét valósítja meg, a tulajdon és a munka egyesítésével.»

Ehhez még hozzátette Millerand, a collectivista párt triumviratusának harmadik tagja, a francia kamara múlt április 30-iki ülésén: «Rágalmazza a socialista pártot, vagy félremagyarázza eszméit, ki azt állítja, hogy az egyéni tulajdon eltörlését követeli. Ellenkezőleg azt kellene mondania, hogy a mit követel, az az egyéni tulajdon kiterjesztése a polgárok nagy tömegére.

És csakugyan Jaurès már a 4 1/2 százalékos járadékok convertálásánál felszólalt, hogy e művelet eredménye, 68 millió, fordíttassék a földadótehermentesítésre, a tehermentesítést azonban csak a kisbirtokosokra szorítva, a kik bérelt munka nélkül művelik földjeiket. A ház meg is szavazta a javaslatot, csak-hogy Jaurès megszorítása nélkül, s a pénzügyminister sürgős közbelépésére volt szükség, hogy szavazását visszavonja.

Másodizben Jules Guesde a gabonavámok kérdésében tiltakozott a városi munkásnép nevében, de Jaurès azt indítványozta, hogy az idegen gabona behozatalának monopoliuma tartassék fenn az állam joga gyanánt, mely aztán azt elég magas áron adja el, hogy a tulajdonosoknak jutalmazó eladási árt biztosítson.

Mi tehát a célja mindezen taktikázásnak? Gide nem vél csalódnai, midőn azt hiszi, hogy a socialista pártot választási küzdelmei meggyőzték arról, hogy még ha maga köré gyűjthetné is az egész városi munkás népeiséget, sohasem nyerhetné el a politikai hatalmat, ha nem biztosítaná magának azon földművelői osztály többségét, mely Franciaországban még ma is a választók zömét képezi. Ez a jelszó lett tehát kiadva az 1892 iki marseille-i második congressuson, úgy hogy ugyanaz a Jules Guesde, ki 1880-ban még nem győzte capacitálni a parasztságot, hogy «cserélje ki darabka földjét a socializált föld collectiv tulajdonának részjogával», Fleurance ban már nagy garrai hirdethette, hogy «a társadalmi kérdés megoldása a földtulajdon felaprózásában rejlik».

Szabatosabban szólva, a neo-collectivismus abban áll, hogy a tulajdonnak két módját engedi meg. Fentartandónak véli az egyéni tulajdont a kisbirtoknál, aaaz a szegények számára, de eltöröndőnek hirdeti azt a nagybirtoknál, azaz a gazdagoknál, hogy a collectiv tulajdonnal helyettesítse.

De épp ebben látja Gide a reform gyanús színét. Szerinte el lehet ítélni a földtulajdon koncentrálására vonatkozó törekvéseket s a helyett máskép segíteni a bajokon, pl. földművelési bankokkal védekezni az uzsorások ellen, homestead-del a kisajátítás ellen. Lehet a kisbirtokot a nagy termelés előnyeiben részesíteni, mondjuk, gazdasági syndicatusok és cooperatio által; vagy a nagybirtok ellen fordulva, szorítsuk ám meg a bérlői rendszert, korlátozzuk a latifundiumokat, szükség esetén a kataszteradó is méter-adóval helyettesítve. Mindez oly rendszer, melyet különböző formákban Stuart Mill, Thornton, Toubeau, Eugène Simon is védelmeztek.

Viszont lehet helyeselnünk a földbirtok koncentrálására irányuló mozgalmakat, s ez esetben ám sietessük azt az egyenlő részben való öröklés eltörlésével, az uzsoratórvények felfüggesztésével, s minden módon a mi a föld szabad forgalmának útját állja. Szervezzünk nagy mezőgazdasági szövetkezeteket, fektessük a földet részvényekbe, honosítsuk meg a földművelésnél a nagyipar üzletmódjait gépekkel, nagy tőkékkel, s ekkép készítsük elő, mint a vasutaknál, a bankoknál, a bányaművelésnél a föld collectiv államosítását. Ez is álláspont, mint a másik.

Hanem a mit Gide egyenesen kizártnak tart, az az, hogy mind a két rendszer egyesíttessék, mint a hogy a neo-collectivismus czélozza.

* * *

Vukovics Sebő emlékiratai, Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Sajtó alá rendezte Bessenyei Ferencz országgyűlési képviselő. 1894.

Az «Athenaeum» könyvkiadó-társulat szolgálatot tett az oly gyéren képviselt magyar memoire-irodalomnak, mikor a nagyhirű és sokat szerepelt 48-iki igazságügyminister följegyzéseit közrebocsátotta. Az 1833-iki országgyűlésre való visszatekintéssel kezdi Vukovics emlékezéseit és megszakítás nélkül folytatja egész a szegedi országgyűlésig. Igaz, hogy az anyag nem nyer egyen-

letes feldolgozást Vukovics keze alatt, mert míg az 1848-iki szerb lázadást részletesen tárgyalja, addig a 49-iki eseményeknek igen kevés tért szentel, de állandó összeköttetése a szereplő egyénekkal, s azok körében szerzett benyomásai sok új adatot szolgáltatnak a forradalom legkiemelkedőbb alakjai intimebb ismeretéhez. Ítélete a dolgokról és emberekről mindig nyugodt, pártatlan és okadatolt. Így jellemzi Vécsey tábornokot, mint a magyar katonák legengesztelhetlenebbjét, a ki sokszor mondotta: «Niemehr österreichisch, lieber russisch, als österreichisch». A Vécsey és Damjanich között kitört viszály kérdésében pedig jellemzi Kossuth álláspontját, ki Damjanichra haragudott inkább, bár elősmerte nagy képességeit. «Ha oly jelesen küzd a hazáért — mondta volt Kossuth — ne rontsa hát, eb a lelke, a katonai rendet, mert azzal meg kárt tesz.» Ott volt Vukovics akkor is, mikor Kossuth először díszítette fel hadi éremmel a nála jelentkezett Görgeyt 1849. márczius 10-én, akkor még honvéddörnyot, vállán a háború alatt annyira divatba jött csattos táskával. «Magaviseletében — írja Vukovics — felőtllő szerénység ömlött el; Kossuth irányában a tisztelet, mondhatnám, hódolat vonásai jegyezik minden szavát, mozdulatát.» Kossuth saját kezével tűzte az érdemjelt mellére s megjegyezte, hogy *a historia a választás urnájából szerencsés vonásának fogja jellemezni azon kinevezését, melylyel Görgeyt, keblének barátját, szeretete tárgyát, Schwechatnál a magyar sereg élére állította.* Különben viszont Görgey is hasonlóképen vélekedett akkor még Kossuthról. Klapkának és Damjanichnak írt levelében, felpanaszolva a hadsereg bajait, a hadügyminister hibáit, hozzáteszi: «Csak maga az elnök — der Präsident — áll magasan, minden magánérdek nélkül, egy valódi római classikus jellem. Csak kár, hogy nem katona. (Nur Schade, dass er kein Soldat ist.)» «A levél — jegyzi meg Vukovics — gyönyörű német styllal volt írva, mint általában Görgey német fogalmazása felette jeles volt.» Érdekesen írja le Vukovich Kossuthnak Czibakházán a táborban időzését is, ottani környezetét, bizalmas nyilatkozatait Széchenyiről, kit a népszabadság gyilkolóival egy sorba helyezett, Madarászról, kit Kossuth legkegyeltebb embere, Obonyai orvos az elnök előtt is gazembernek czímezgetett stb. Sok tisztázó világosság derül ez emlékiratokból az események nem egy fordulatára, nem egy tényezőjére, a mi Vukovics szájából hallva, komoly súlylyal bír.

Végezetül csak arra akarunk figyelmeztetni, hogy hasonló forrás-műveket ma már mindenütt tárgy- és névmutatóval ellátva szokás közrebocsátani, s ennek hiánya mindenesetre mulasztás a kéziratok sajtó alá rendezésénél. A munka ára 5 frt.

* * *

Kaptuk a M. Tud. Akadémia kiadásában *Verbőczy István Hármaskönyvét*, az eredetinek 1517-iki kiadása után Kolozsvár Sándor és Óváry Kelemen által fordítva. Szily Kálmán, a M. Tud. Akadémia főtitkára írt hozzá előszót, majd a fordítók mondják el Verbőczy könyve keletkezésének történetét, előzményeit. A forrás- és szövegkritika teljes apparatusával végezte a két jeles szaktekintély nem könnyű munkáját, midőn kezünkbe oly Verbőczyt adott, mely modern nyelven érteti meg velünk a régi magyar szokásjog nevezetes institutióit. Nem akarjuk itt eldönteni a kérdést, vajjon nem kívánt volna-e meg e tárgy még valamivel korszerűbb átdolgozást, mint a most közrebocsátott, mely még igen érezhetőleg tartja magát a régebbi fordításokhoz, s nyelvezete, terminológiája tele van archaikus elemekkel, s épp azért nem kis mértékben nehézkes és bajosan érthető, a mennyiben szigorúan ragaszkodik az eredeti latin szófűzésekhez. Viszont abban meg mi vagyunk conservatívabbak, hogy legalább egyes „schlagwort“-okban, melyek röviden és tömören kifejezett általános jogelveket tartalmaznak, szerettük volna zárjel közt az eredeti szöveget is reprodukálva látni, melynek kizárólagos authenticitását tudományos idézgetéseknél a legjobb fordítás sem pótolhatja. Ez mindenesetre többet nyomott volna, mint a lényegtelen szövegbeli eltérések gondos hermeneutikus magyarázata, melyre a jogász és politikus vajmi kevés súlyt fektet. Mindezek a kifogások azonban alig eshetnek latba azon szerencsés gondolat mellett, hogy az Akadémia végre gondoskodott a nagy magyar codificator korszakalkotó műve, a hazai jog rendszerének, habár ma már csak jogtörténeti fontossággal bíró elsőrendű forrása, népszerűvé tételéről, midőn leemelte azt arról az avult polcáról, hová a szaktudomány rideg elzárkózása helyezte Verbőczy Tripartitumát, s ezzel segítette azt jogalkotásunk és jogtudatunk újabb aerájára nézve is gyümölcsözővé tenni.

* * *

«*A büntető-törvénykönyv magyarázata*». Irta *Edvi Illés Károly dr.* Második teljesen átdolgozott kiadás. Budapest. Révai testvérek kiadása. 1894.

Két kötetet veszünk most e monumentális műből, melyet a nagy tudományú criminalista 1882-től 1889-ig megjelent három kötetes nagy művének a judicatura mai állásának megfelelő kibővítésével bocsátott közre. Az a világos, logikus styl, mely Edvi Illés Károlynak legnagyobb ereje, itt is dicséretesen érvényesül. Fejtegetései szabatosak, a forrásirodalom és a casuistika rengeteg ismeretével támogatvák s a gyakorlati jogásznak oly vezérfonalat szolgáltatnak kezeibe, melynek értéke fölbecsülhetetlen. Igaz, hogy viszont a szerző nem sokat törődik a büntető jogbólseletnek ma inkább, mint valaha, egyre-másra tóduló és sürgős megoldást követelő alap-problemáival. Edvi Illés a büntető-jog tana régi classikus iskolájának híve, s ebben is inkább praktikus jogász, mint theoretikus, inkább élesen distingváló elme, mintsem mélyreható criminologus. De miután munkája első sorban is főleg commentár, tehát «de lege lata» foglalkozik tárgyával, s inkább tájékoztat, mint fejteget, ehhez képest nem is lehet célja új alapelveket állapítani meg, hanem csak a létezőkből construálni a büntettek és delictumok fogalmát. Ezen a téren senki sem otthonosabb nála. Hatalmában van a felsőbbíró-ságok gyakorlatának egész köre, mindaz, a mit a büntető-jogtudomány egyes vitás kérdéseiről önállóan vagy szaklapokban írtak valaha. Bámulatos az a széles olvasottság, melylyel Edvi Illés felőleli kedvencz tárgyát, s az az önálló és biztos ítélet, melylyel a kezei közt levő roppant anyaghalmozat uralja. A magyar tudományosságának igazi dísze ez a vasszorgalommal és roppant tudással végzett kimerítő munka, mely betetőzi összes büntető-jogi szakirodalmunkat. A munka a még sajtó alatt levő 3-ik kötettel együtt 15 frt, díszkötésben 18 frt lesz.

* * *

«*Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplóját*» írta meg és adta ki hat kötetben a Franklin-társulatnál Kovács Ferencz, egyike azon még élő keveseknek, kik törvényhozásunk e nagy reform-korszaka működő emberei és tanúi valának. A szerző, közéletünk egyik tisztelt

alakja, Csongrád megye volt alispánja és egykor Hódmezővásárhelynek is országgyűlési képviselője, az 1843/44-iki országgyűlésen Klauzál Gábor oldalán volt tagja az országgyűlési ifjúságnak, s mikor a M. Tud. Akadémia 1885 elején elhatározta, hogy eddig még lappangó országgyűlési emlékeink megmentésére és nyilvánosságra hozására a törvényhatóságokhoz felhívást intéztet, az érdemes veterán író és politikus, agg napjai dacára nem vonatkozott ifjúkori följegyzéseit részint csoportosítva, részint még élő kortársak jegyzeteiből és emlékezetéből kiegészítve. Közrebocsátani. Nagy és fontos anyagot ölel fel az így létrehozott mű, egész sorozatát azon reformalkotásoknak, melyek az átmenetet modern államéletünkre bevezették, ide tartozik a zsidó-emancipatio, a magyar nyelv, a vegyes házasságok, az országgyűlési napló, az első magyar büntető törvénykönyv, a váltó- és csőd eljárás szabályozásának kérdése is, hogy csak a legnevezetesebbeket említsük. A szabadelvűségért vívott fényes harcok dicső bajnokai: egy Beöthy, egy Bezerédy, Szemere, Klauzál, Palóczy, Ghyczy, Szentkirályi stb. (Deák az egész országgyűlésen nem volt jelen) nevek jelzik törvényhozásunk ezen úttörő irányát. Nagy halára kötelezte Kovács Ferencz a magyar történeti és politikai irodalmat, mikor fényes szellemök emlékeit, eszméik hatásának látható nyomait, megmentette az utókornak. Soknak a felszólalások közül ma már ő sem tudja urát adni, emlékei elmosódtak, másoknak hiányzó részleteit még élő kortársai emlékezetéből pótolja, de oly eredményyel, hogy sikerült a terjedelmes hat kötetben hű és való képét adni az országgyűlési alsótábla tárgyalásainak, a legérdekesebb incidensekkel, a beszédek gondos és tömör kivonatolásával s néhány fejezetre terjedő, vonzóan írt memoirszerű ismertetésével a 48 előtti országgyűlési állapotoknak, a politikai helyzetnek s a pozsonyi követi életnek. Nem érdektelen megtudni például, hogy ezen az országgyűlésen jött először használatba a «törvényjavaslat» elnevezés törvényjavallat helyett, és pedig Zsoldos Ignácz indítványára.

Növeli a munka becsét, hogy Kovács Ferencz az országgyűlési hivatalos irományokat, a feliratokat és törvényjavaslatokat is bevette eredeti szövegek szerint, kivéve a büntető és a nagyobb váltó- és csődtörvényjavaslatokat. Így a zsidók emancipatiója ügyében készített feliratokkal és javaslatokkal együtt közli a külföldi zsidók bevándorlása ellen hozott törvényhozási intéz-

kedések szövegét is; továbbá a királyi választ a vegyes házások ügyében, a főrendek válaszüzeneteit az áttérések tárgyában stb.

Eltelkintve az 1843 iki törvényhozás ez érdemleges alkotásaitól, nem kevésbbé tanulságos és érdekes az az anyag, melyet itt a tanácskozás alakiságai tekintetében összefoglalva veszünk. A törvényhozás szerves külső munkáját, az 1848 előtti országgyűlés összealkotását, gépezetét, így az országos, a kerületi ülések és a vegyes ülések rendszerét és viszonyát egymáshoz részletesen taglalja a szerző külön fejezetben. A mi a törvényhozás és a fejedelem souverainitásának egymáshoz való viszonyát s annak közjogi kinyomatát, úgy a két tábla, mint politikai testületek közötti különbségek megvilágítását illeti, erre nézve is elvi érdekű praecedensekben gazdag a napló, melyeket sikerrel értékesíthet majdan az, a ki egykor parlamenti jurisprudentiánk rendszerét összefoglalni s a parlamenti jog codificatióját keresztülvinni vállalkozni fog. Nagyon megkönnyíti a momentuosus mű áttekintését az a betűrendes tárgymutató is, mely az egyes kötetekhez van csatolva.

—*n*—*r*.

MONTESQUIEU ÉS ROUSSEAU.

— Második és befejező közlemény. —

II.

Az «*Esprit des lois*» czélja volt általános szabályokat felállítani az államok szervezésére nézve, a népek természeti és történeti viszonyainak figyelembevételével. Ha czíme nem gyaníttatja is a politikai jelleget, egész terjedelmében sokkal inkább történeti és politikai mű, mint jogi okoskodások összegezése.

Kell, hogy a törvények az államforma természetének és alapelvének megfelelők legyenek, mert ezen alapelvnek legfőbb befolyása van a törvényekre, úgy, hogy ezek amabból önként, szükségszerűleg következnek. Ezért fejtegeti oly terjedelmesen Montesquieu minden államforma természetét és (Aristotelest követve) azon törvényeket, melyek minden egyes államformának megfelelnek. Az «*Esprit des lois*» egész rendszerességre törekvő része: az I—X. könyvek tartalma nem más, mint Montesquieu államformatanának kifejtése.

Aristoteles óta, kinek államformatana, minden ellenkező theoriák mellett is és dogmatikai szempontból fogyatékoságának minden megkísérelt kimutatása daczára is, ma is praedominál az államtudományban, egész a legújabb időkig számtalan elmélet merült fel, a nélkül azonban, hogy